

Πάυλος Φ. Περπερίδης

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ
ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ
ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΠΡΑΞΗ

Από την Κριτική Κοινωνική Θεωρία
του J. Habermas
στην Κριτική Παιδαγωγική Θεωρία

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2018

ISBN 978-618-00-0255-3

© Copyright: Π. Φ. Παρπερίδης, Θεσσαλονίκη, Ιούνιος 2018

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του ελληνικού νόμου (Ν.2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Φωτοστοιχειοθεσία

**Εκτύπωση
Βιβλιοδεσία**

Π. ΖΗΤΗ & Σια ΙΚΕ

18ο χλμ Θεσ/νίκης-Περαίας
Τ.Θ. 4171 • Περαία Θεσσαλονίκης • Τ.Κ. 570 19
Τηλ.: 2392.072.222 - Fax: 2392.072.229 • e-mail: info@ziti.gr

www.ziti.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ:

Αρμενοπούλου 27, 546 35 Θεσσαλονίκη
Τηλ.: 2310.203.720, Fax: 2310.211.305 • e-mail: sales@ziti.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ:

Χαριλάου Τρικούπη 22, 106 79 Αθήνα
Τηλ.-Fax: 210.3816.650 • e-mail: athina@ziti.gr

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: www.ziti.gr

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο σκοπός αυτής της διατριβής αναφέρεται στον εντοπισμό και την ανάδειξη των επιδράσεων που άσκησε η επικοινωνιακή-κοινωνική φιλοσοφική θεωρία του Habermas στη διαμόρφωση και, περαιτέρω, εξέλιξη της κριτικής παιδαγωγικής επιστήμης. Η βασική θέση που διατρέχει την εργασία αυτή είναι ότι η θεωρία της κριτικής παιδαγωγικής επιστήμης διαμορφώνεται σε μεθοδολογικό και εννοιολογικό επίπεδο, ακολουθώντας τις αντίστοιχες επιλογές του χαμπερμασιανού έργου, του οποίου η θεματική διαφοροποιείται αισθητά από τη δεκαετία του '60 έως και τη δεκαετία του '80. Για το λόγο αυτό προκρίνεται η διερεύνηση της θεματικής του χαμπερμασιανού έργου, κατά τέτοιο τρόπο, με στόχο την αξιοποίηση ακριβώς των στοιχείων που θα επιτρέψουν τη διακρίβωση της συνάφειας της με τη θεματική της κριτικής παιδαγωγικής.

Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η απόπειρα του Habermas να θεμελιώσει την κριτική κοινωνική θεωρία στο επίπεδο μιας θεωρίας της ορθολογικότητας και ως γνωσιοθεωρίας. Για να είναι σε θέση η κριτική θεωρία να διατυπώσει μια ευρεία έννοια της ορθολογικότητας πρέπει να επαναδιαπραγματευτεί το ζήτημα των σχέσεων θεωρίας και πράξης, ώστε να διατυπώσει μια νέα ερμηνεία της κοινωνικής πράξης η οποία πάντοτε αποτελεί σταθερό σημείο αναφοράς της. Επομένως η κριτική θεωρία, ως θεωρία της ορθολογικότητας που διέπει τη σύγχρονη υστεροκαπιταλιστική κοινωνία συνδέεται άρρηκτα με μια νέα θεωρία του κοινωνικού “πράττειν” το οποίο, πλέον, γίνεται κατανοητό σε δύο επίπεδα: ως εμπρόθετη ορθολογική δράση και ως επικοινωνιακή δράση.

Αυτά τα δύο είδη του κοινωνικού “πράττειν” κυριαρχούν αντίστοιχα σε δύο, διακριτές κοινωνικές σφαίρες, στο σύστημα και στο βίοκοσμο, επιδρώντας καθοριστικά στο πλαίσιο της συνολικότερης κοινωνικής εξέλιξης. Η βαρύτητα των δύο “μορφών” του κοινωνικού “πράττειν” διαφαίνεται και στο επίπεδο της γνωσιοθεωρίας του Habermas. Σ' αυτό, βέβαια, το κοινωνικό “πράττειν” παρουσιάζεται σε συνάφεια με την ύπαρξη των τριών γνωστικών ενδιαφερόντων, του τεχνικού, του πρακτικού και του χειραφετητικού, τα οποία καθορίζουν την πορεία εξέλιξης του “ανθρώπινου είδους”. Ο Habermas θα αναγνωρίσει την πρωταρχικότητα του χειραφετητικού ενδιαφέροντος και θα το θεωρήσει ως “κριτήριο” της κριτικής κοινωνικής θεωρίας. Αυτό όμως, στη συνέχεια, θα το συνδέσει με τη διερεύνηση

του κανονιστικού πλαισίου το οποίο πρέπει να “κατευθύνει” την επικοινωνιακή δράση.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, πριν παρουσιαστεί η “καθολική-πραγματολογική” θεμελίωση της επικοινωνιακής δράσης, αναλύονται οι δύο βασικές “παράμετροι” της: η διυποκειμενικότητα και η γλώσσα. Ο Habermas ιεραρχώντας ως σημαντικότερες αυτές τις ορίζουσες της επικοινωνιακής δράσης, θα δώσει ιδιαίτερη βαρύτητα στη γλωσσική “υποδομή” της, την οποία θα καταστήσει αντικείμενο της έρευνάς της. Μέσω της ανάλυσης των ομιλιακών πράξεων που συγκροτούν το “περιεχόμενο” της επικοινωνιακής δράσης, επιδίδεται σε μια “κανονιστική” θεώρησή της, η οποία αποτελεί απόδειξη της “κανονιστικής-ιδεαλιστικής” τροπής της κριτικής θεωρίας, καθότι οι αναλύσεις της κινούνται σε ένα “οιονει” υπερβατολογικό πλαίσιο, σαφώς αποσυνδεδεμένο από κοινωνικοιστορικές ορίζουσες.

Στο τρίτο κεφάλαιο συνδέοντας τη διαμόρφωση της επικοινωνίας αποκλειστικά με τον κοινωνικό βίοκοσμο, θα ανατρέξει στην “παραδοσιακή” φιλοσοφία για να αναδείξει το επικοινωνιακό στοιχείο του κοινωνικού “πράττειν”. Στη νέα αυτή εκδοχή της κριτικής θεωρίας ως επικοινωνιακής, θα αναγάγει και τη “θεραπεία” των κοινωνικών παθολογιών της σύγχρονης κοινωνίας. Επαναφέροντας την πρώιμη διάκριση του κοινωνικού “πράττειν”, αντίστοιχα, στις δύο σφαίρες του συστήματος και του βίοκοσμου, στις οποίες επικρατούν αντίστοιχα η εμπρόθετη ορθολογική δράση και η επικοινωνιακή, ο Habermas θα διατυπώσει ένα νέο ερμηνευτικό σχήμα για την αξιολόγηση της κοινωνικής εξέλιξης και του κοινωνικού εξορθολογισμού. Σύμφωνα με αυτό η κοινωνική παθογένεια αποδίδεται σε μια “άναρχη” και ανεξέλεγκτη αύξηση της ισχύος των συστημικών μηχανισμών της κοινωνίας οι οποίοι “αποικιοποιούν” τη βιοκοσμική σφαίρα, την αποδυναμώνουν, εκτοπίζοντας κάθε ίχνος επικοινωνιακής ορθολογικότητας. Η αποστολή της κριτικής θεωρίας είναι να επαναφέρει το επικοινωνιακό δυναμικό το οποίο κρίνεται ως η “θεραπεία” της κοινωνικής πραγματοποίησης. Όμως, ο Habermas, δεν εξηγεί πως αυτό μπορεί να πραγματοποιηθεί σε κοινωνικό επίπεδο. Γι’ αυτό και επισημαίνουμε ότι και η αντίληψή του για τον κοινωνικό εξορθολογισμό επιβεβαιώνει την “κανονιστική”, θεωρητική τροπή της κριτικής θεωρίας. Αυτή η νέα εκδοχή της κοινωνικής θεωρίας, ως θεωρίας της επικοινωνιακής ορθολογικότητας, είναι αμφίβολο, εάν έχει σχέση με την αρχική πρόθεση του Habermas να θεμελιώσει μια κριτική θεωρία με πρακτικές βλέψεις. Η χαμπερμασιανή κριτική θεωρία γίνεται περισσότερο φορμαλιστική, “συμβιβαστική” με την υπαρκτή κοινωνική τάξη και, πολύ λιγότερο, έρχεται σε ρήξη ή αντιτίθεται στην κοινωνικά επιβαλλόμενη νομιμότητα.

Η πορεία της χαμπερμασιανής κοινωνικής θεωρίας, επηρέασε τη συγκρότηση της κριτικής παιδαγωγικής όσο και την προβληματική της. Αυτή, ως ένα τρίτο ρεύμα στην παιδαγωγική επιστήμη, αποκτά “υπόσταση” “αντιγράφοντας” τις χαμπερμασιανές επιλογές για μια κριτική θεωρία προσανατολισμένη στην πράξη. Με τη βοήθειά της αυτοπροσδιορίζεται ως ένα παιδαγωγικό ρεύμα που έχει στόχο

τη ριζοσπαστική κριτική, την αλλαγή ή το μετασχηματισμό της ισχύουσας εκπαιδευτικής πρακτικής, τη διαφώτιση και τη χειραφέτηση των υποκειμένων. Μάλιστα, υπό την επιρροή των χαμπερμασιανών γνωσιοθεωρητικών θέσεων, θέτει ως στόχο την προώθηση του χειραφετητικού ενδιαφέροντος. Όμως, όπως φαίνεται στο τέταρτο κεφάλαιο, αυτό εξακολουθεί να προσδιορίζεται με ασάφεια και, ασφαλώς, υπερβατολογικά, ως ένα *a priori* ενδιαφέρον που χαρακτηρίζει το “ανθρώπινο είδος”, αποκομμένο από τη συγκεκριμένη εκπαιδευτική πρακτική. Η χαμπερμασιανή θεώρηση του χειραφετητικού ενδιαφέροντος είναι εμφανής στην προβληματική της κριτικής παιδαγωγικής αλλά και η προσπάθεια να συνδεθεί με την επικοινωνιακή δράση. Αυτό αποδεικνύεται μέσω μιας γενικευμένης τάσης που παρατηρείται τη δεκαετία του ’80 στην κριτική παιδαγωγική να συσχετιστεί η παιδαγωγική πράξη με την επικοινωνιακή δράση και, κυρίως, να τονιστεί ο διυποκειμενικός χαρακτήρας της. Σχετικά διατυπώνονται διάφορες απόψεις που υποστηρίζουν είτε την “ταύτιση” της παιδαγωγικής πράξης με την επικοινωνιακή, είτε προσπαθούν να ορίσουν την παιδαγωγική πράξη με βάση τη χαμπερμασιανή τυπολογία της δράσης, σε επικοινωνιακή και σε εμπρόθετη ορθολογική δράση. Αυτό που επισημαίνεται είναι ότι η αυτή η προσπάθεια δεν θα αποδειχθεί επαρκής διότι, αφενός η παιδαγωγική πράξη είναι εξορισμού επικοινωνιακή και, αφετέρου στη σχετική συζήτηση δεν αξιολογείται, σε επαρκή βαθμό, ο κανονιστικός και φορμαλιστικός προσδιορισμός της επικοινωνιακής δράσης από τον Habermas και οι επιπτώσεις της “πιθανής” μεταφοράς του για τον προσδιορισμό της παιδαγωγικής πράξης. Στο ίδιο αδιέξοδο βρέθηκαν και όσοι προσπάθησαν να εξηγήσουν τη λειτουργία και το ρόλο του σχολείου στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα, αξιολογώντας την με βάση το χαμπερμασιανό “ερμηνευτικό” σχήμα συστήματος-βίοκοσμου. Με αυτή την εξέταση η εκπαιδευτική πραγματικότητα αξιολογείται μονόπλευρα, ως “καθαρός” χώρος βιοκοσμικής συνάφειας. Ενώ η οποιαδήποτε “επίλυση” των προβλημάτων της εκπαιδευτικής πρακτικής ανάγεται σε θέμα “από-αποικιοποίησης” του βιοκοσμικού-εκπαιδευτικού πλαισίου από το σύστημα. Αυτή η θεώρηση νομιμοποιεί την υπάρχουσα εκπαιδευτική πρακτική και οδηγεί σε μια ντετερμινιστική και φονξιοναλιστική αντίληψή της, διότι την αποδέχεται και συμβιβάζεται με αυτή, χωρίς να την απορρίπτει ή να την αντιμάχεται.

Στον επίλογο επισημαίνεται ότι η αξιολόγηση της παιδαγωγικής διαδικασίας με βάση την επικοινωνιακή ορθολογικότητα, δε συνέβαλε αποφασιστικά στον κριτικό αναπροσανατολισμό της, διότι έδωσε έμφαση σε μια “ορθολογική” οργάνωση της διυποκειμενικότητας του παιδαγωγικού “πεδίου”, χωρίς να αναδείξει τον κοινωνικό χαρακτήρα της. Γι’ αυτό προτείνεται η διόρθωση της “τυπικοπραγματολογικής” εκδοχής της επικοινωνιακής δράσης και η συμπλήρωσή της από την πρώιμη γεγκελιανή έννοια της κοινωνικής αναγνώρισης. Μέσω αυτής μπορεί να διευρυνθεί η κοινωνική “βάση” της επικοινωνιακής δράσης και να δοθεί έμφαση στο πλέγμα και άλλων σχέσεων που προϋποτίθενται ή συνάπτονται εντός μιας

επικοινωνιακής πρακτικής, πέρα από αυτές που απαιτεί η συναινετική- προσχεδιασμένη χαμπερμασιανή επικοινωνία. Άλλωστε κάτι τέτοιο θεωρείται αναγκαίο για να παραμείνει ενεργό και επίκαιρο το πρόταγμα συνέχισης μιας σύγχρονης κριτικής παιδαγωγικής επιστήμης η οποία πρέπει να αναγνωρίζει τις φιλοσοφικές καταβολές της στην κριτική θεωρία.

Στο σημείο αυτό, πρέπει να σημειώσουμε ότι η συγκεκριμένη μελέτη αποτελεί μερική ανάπλαση της διδακτορικής μας διατριβής, η οποία εγκρίθηκε τον Ιούνιο του 2008 από τον Τομέα Φιλοσοφίας του Τμήματος Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Η νέα επεξεργασία του κειμένου, μολονότι διατηρεί τη βασική δομή της διδακτορικής διατριβής, περιέχει επιπλέον προσθήκες, διαφοροποιήσεις και επεξηγήσεις.

Τέλος, αισθάνομαι για ακόμη μια φορά να ευχαριστήσω βαθύτατα την επιβλέπουσα καθηγήτρια Φιλοσοφίας κ. Δεληγιώργη Αλεξάνδρα για την πολύχρονη υποστηρίξιή της στο επιστημονικό μου έργο και τη συνεχή και επίμονη παρότρυνση για την παρούσα έκδοση. Επίσης, με συγκίνηση και αμέριστη ευγνωμοσύνη, μνημονεύω την σθεναρή και απεριόριστη υποστήριξη που μου παρείχε ο αείμνηστος Ομότιμος Καθηγητής του Νομικού Τμήματος κ. Ζήσης Παπαδημητρίου, μέλος της τριμελούς επιτροπής.

Πάυλος Φ. Περπερίδης
Θεσσαλονίκη, Άνοιξη 2018

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	15
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	27

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΩΣ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΙΑ

Εισαγωγικά	29
1.1. Ο χειραφετητικός προσανατολισμός της κριτικής θεωρίας	30
1.1.1. Από την τεχνική στην πράξη	34
1.2. Εργασία και αλληλόδραση: μια νέα θεωρία του κοινωνικού πράττειν	38
1.2.1. Η κριτική του Habermas στη μαρξική θεωρία του κοινωνικού πράττειν	40
1.2.2. Η διάκριση εργασίας και αλληλόδρασης με βάση τη χεγκελιανή “διαλεκτική του κοινωνικού ήθους”	46
1.2.3. Εργασία και αλληλόδραση: όροι διατύπωσης μιας νέας θεωρίας του κοινωνικού εξορθολογισμού	51
1.3. Η γνωσιοθεωρητική θεμελίωση του εργαλειακού και κοινωνικού πράττειν	57
1.3.1. Γνωστικά ενδιαφέροντα	60
Συμπερασματικές παρατηρήσεις	68

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟΣ ΕΞΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Εισαγωγικά	73
2.1. Η συγκρότηση μιας θεωρίας της δράσης (Handlungstheorie)	77
2.1.1. Habermas και Arendt: Η σημασία της κοινωνικής πράξης	77

2.1.2. Η “κοινωνική” δράση ως έργο της νοηματοδοτούσας συνείδησης του Husserl	81
2.1.3. Η θεμελίωση της γλωσσικής διυποκειμενικότητας στον Wittgenstein	89
2.1.4. Διυποκειμενικότητα και κατανόηση στην ερμηνευτική του Gadamer	96
2.1.5. Επικοινωνιακή ικανότητα και επικοινωνιακή δράση	101
2.2. Η θεωρία της καθολικής πραγματολογικής ανάλυσης της γλώσσας	106
2.2.1. Η θεωρία των ομιλιακών ενεργημάτων	108
2.2.2. Η θεωρία των γλωσσικών ομιλιακών ενεργημάτων	109
2.2.3. Αξιώσεις ισχύος και επικοινωνιακή ορθολογικότητα	112
2.3. Επικοινωνιακή δράση και διάλογος	116
2.3.1. Η ιδανική ομιλιακή κατάσταση (idealle Sprechsituation)	118
Συμπερασματικές παρατηρήσεις	120

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΕΞΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Εισαγωγικά	129
3.1. Από τη φαινομενολογική στην επικοινωνιακή προσέγγιση του βιόκοσμου	130
3.1.1. Η επικοινωνιακή “δομή” του βιόκοσμου	134
3.1.2. Η κοινωνική λειτουργία του βιόκοσμου	137
3.2. Habermas και Parsons: Η διάκριση κοινωνικής και συστημικής ενσωμάτωσης	140
3.2.1. Η εξελικτική πορεία των σχέσεων βιόκοσμου και συστήματος	147
3.3. Η εξήγηση της διαδικασίας του κοινωνικού εξορθολογισμού	155
3.3.1. Η θεωρία του κοινωνικού εξορθολογισμού στο πλαίσιο της “φιλοσοφίας της συνείδησης” των Lukács, Horkheimer και Adorno	157
3.3.2. Η θεωρία του κοινωνικού εξορθολογισμού στο πλαίσιο της φιλοσοφίας της διυποκειμενικότητας των Mead και Durkheim	163
3.4. Ο εξορθολογισμός του βιόκοσμου	177
Συμπερασματικές παρατηρήσεις	185

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ
Η ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΟΥ Habermas
ΣΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ

Εισαγωγικά	193
4.1. Η σχέση θεωρίας και πράξης στην κριτική παιδαγωγική	194
4.1.1. Ο μεθοδολογικός και επιστημολογικός προσανατολισμός της κριτικής παιδαγωγικής	210
4.2. Η συσχέτιση παιδαγωγικής πράξης και επικοινωνιακής δράσης	221
4.3. Η λειτουργία του σχολείου στη διαδικασία του κοινωνικού εξορθολογισμού	239
Συμπερασματικές παρατηρήσεις	248
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	251
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	259

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι η διερεύνηση του κοινού “δεσμού” της ορθολογικότητας που υποκινεί ή κατευθύνει και μπορεί να συνέχει τις δύο “περιοχές” θεωρητικής δράσης, της κριτικής κοινωνικής θεωρίας και της κριτικής παιδαγωγικής. Η σύνδεση της κριτικής θεωρίας με τη θεωρία της κριτικής παιδαγωγικής θεωρώ ότι δεν πρέπει μόνον να αποτελεί μια απλή “μεταφορά” θεωρητικών στοιχείων από το πεδίο της φιλοσοφίας στο πεδίο της παιδαγωγικής επιστήμης. Διότι υπάρχουν, “κατά υπολανθάνοντα τρόπο”, διεπιστημονικά θεωρητικά στοιχεία που διαπερνούν και διαμεσολαβούν την προβληματική των δύο επιστημονικών-γνωστικών “κατηγοριών”, τα οποία οφείλουμε να αναγνωρίσουμε και να αναδείξουμε στο πλαίσιο μιας κριτικής φιλοσοφικής θεωρίας, επιστημαίνοντας τη δυναμικότητα της διεπιστημονικής “φύσης” τους.

Το ζητούμενο λοιπόν είναι πώς, και εάν είναι δυνατόν η θεωρία, στο πλαίσιο της παιδαγωγικής επιστήμης, να επανακτήσει την “πρακτική” της ορθολογικότητας, για να αποφύγει τον άκριτο επιστημονισμό και την τεχνικοποίηση που επιβάλλει η κυρίαρχη λειτουργική ορθολογικότητα, ελέγχοντας και εξουσιάζοντας την ίδια και το “χώρο” αναφοράς της, τη διαδικασία της αγωγής, με στόχο να “αποδομήσει” την “ηθικο-πρακτική” διάστασή της.

Στην κατεύθυνση αυτή κρίνουμε ότι είναι σημαντικό να αξιολογηθεί, εάν η κριτική θεωρία του Habermas, με την οποία συμπλέει η παιδαγωγική και, ιδιαίτερα, το “πρόγραμμα” του που αφορά στον μετασχηματισμό και στην ανασυγκρότηση της κριτικής θεωρίας υπό τη μορφή της “γλωσσικής επικοινωνίας”, δηλαδή της ανάδειξης της επικοινωνιακής ορθολογικότητας, κατέστη ικανό να συμβάλλει στην ανασυγκρότηση της κριτικής παιδαγωγικής¹, η οποία από τα τέλη της δεκαετίας του ’70 διέρχεται έντονη κρίση.

Για να γίνει αυτό, πρέπει να επισημανθεί ότι, προτού να επιδοθεί ο Habermas τη δεκαετία το ’80, στο έργο του “*Theorie des kommunikativen Handelns*”, στον “επικοινωνιακό” επαναπροσδιορισμό της κριτικής θεωρίας, στο πρώιμο έργο του

1. Με τον όρο αυτό αναφέρομαι στην κριτική παιδαγωγική, όπως αυτή αναπτύχθηκε στο τέλος της δεκαετίας του ’60 και στις αρχές της δεκαετίας του ’70, ως τρίτο θεωρητικό ρεύμα της τότε “δυτικογερμανικής” επιστήμης της αγωγής, σε αντιπαράθεση με τα άλλα δύο προϋπάρχοντα, της ερμηνευτικής και της εμπειρικής παιδαγωγικής.

της δεκαετίας του '60 επιδίωξε να αποκαταστήσει το “χαμένο” γόητρο της πρώιμης παράδοσης της κριτικής θεωρίας της δεκαετίας του '30, επαναφέροντας στο προσκήνιο βασικές θέσεις, τις οποίες ανέπτυξε ο Horkheimer στη μελέτη του “Παραδοσιακή και Κριτική θεωρία”.²

Στο έργο του “*Theorie und Praxis*” το 1967 θα επαναθέσει σε ιστορικό-κοινωνικό επίπεδο το αίτημα της θεμελίωσης της κριτικής θεωρίας και της επανεργοποίησης του κριτικού-χειραφετητικού προσανατολισμού της, τον οποίο οι Horkheimer και Adorno εγκατέλειψαν σταδιακά, αν και τον είχαν επιδιώξει στο αρχικό τους έργο. Έτσι ο Habermas επιστρέφει στην αρχική θεωρητική αντίληψη του κύκλου του Horkheimer της δεκαετίας του '30 με στόχο να συγκροτήσει το πρόγραμμα μιας φιλοσοφικά θεμελιωμένης, κριτικής και αναστοχαστικής κοινωνικής έρευνας η οποία, αξιώνοντας τη δυνατότητα διαφυγής από τη μέγκενη του εργαλειακού Λόγου, θα διεκδικήσει τη ρήξη με τις μεταφυσικές και θετικιστικές τοποθετήσεις της εποχής του. Μεσούσης της εξέγερσης της νεολαίας και των φοιτητικών κινημάτων διαμαρτυρίας, που είχαν ξεσπάσει τη δεκαετία του '60 στα πανεπιστήμια της δύσης, ως αντίδραση στην επιβολή ενός συντηρητικού τρόπου διοικητικής οργάνωσης και αναδιανομής της γνώσης σύμφωνα με τα “προστάγματα” του βιομηχανοποιημένου τρόπου της καπιταλιστικής οργάνωσης, ο Habermas θα υποστηρίξει ότι η κριτική κοινωνική θεωρία πρέπει να επανασυστήσει “μορφές” πρακτικής ορθολογικότητας για να ενισχύσει την αντίσταση αυτών των “πεδίων” στο “Λόγο” της “κυριαρχίας”. Με τον τρόπο αυτό υποστηρίζει ότι μπορεί να ξεπεράσει τις εργαλειακές δυσχέρειες της παράδοσης της κριτικής θεωρίας και να διασώσει το “κριτικό” δυναμικό της.

Εμφορούμενος από αντιθετικιστικές αντιλήψεις³ πιστεύει ότι η κοινωνική θεωρία, ως κριτική πρέπει να θεμελιώσει τη χειραφετητική-κριτική πράξη και, κατά συνέπεια, να αντιπαρατεθεί στην ηγεμονία του θετικιστικού επιστημονισμού, ο οποίος ήδη, από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, προβάλλει ως μοναδική, νόμιμη μορφή γνώσης και, ως αποκλειστική μεθοδολογία για την επίτευξη της συστηματικής γνωστικής προόδου, την “εμπειρική-αναλυτική” μορφή επιστήμης. Ακολουθώντας τον δρόμο του Horkheimer –ο οποίος επιστρέφοντας προς τα πίσω, μέχρι και τον Descartes⁴, αναζητά τις ρίζες της “παραδοσιακής θεωρίας”, της παράδοσης του επιστημονισμού και του θετικισμού– θα κάνει το αποφασιστικό βήμα προς

2. Βλ. M. Horkheimer, “Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία”, στο: *Φιλοσοφία και Κοινωνική Κριτική*, μτφρ. Α. Οικονόμου – Ζ. Σαρίκα, Αθήνα 1984.

3. Η κριτική του Habermas στο θετικισμό είναι ένα κοινό σημείο επιστημονικής ανάλυσης με τον δάσκαλό του Adorno. Βλ. το συλλογικό τόμο: Th. Adorno, *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*, Neuwied – Berlin 1969. Ειδικότερα τις μελέτες του Habermas: “Analytische Wissenschaftstheorie und Dialektik” και “Gegen einen positivistisch halbierten Rationalismus”, οι οποίες αναδημοσιεύθηκαν στο: J. Habermas, *Zur Logik der Sozialwissenschaften*, Frankfurt a.M. 1982.

4. Βλ. M. Horkheimer, “Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία”, στο: *Φιλοσοφία και Κοινωνική Κριτική*, μτφρ. Α. Οικονόμου-Ζ. Σαρίκα, Αθήνα 1984, σελ. 10

μια νέα διατύπωση της κριτικής θεωρίας. Ειδικότερα, επικαλούμενος το αίτημα μετασχηματισμού της κλασσικής διατύπωσης της κριτικής θεωρίας, εκφράζει την πεποίθηση ότι αυτό μπορεί να συμβεί μόνο με την αλλαγή “παραδείγματος” η οποία πρέπει να εκκινεί από μια ριζική κριτική του “υποκειμενικού-εργαλειακού” Λόγου και να καταλήγει σε μια γλωσσική θεωρία της διυποκειμενικότητας.

Γι’ αυτό, αρχικά, ο Habermas εναντιώνεται στη “θεωρητική παράδοση” της πρώτης κριτικής θεωρίας η οποία, ακολουθώντας τη μαρξική φιλοσοφία της ιστορίας, καλλιέργησε μια έννοια του Λόγου στην οποία αναγνωρίζεται η ύπαρξη του ενδιαφέροντος για κοινωνική χειραφέτηση μόνο στην τάξη του προλεταριάτου ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεσων. Στη συνέχεια, προκειμένου να διασώσει τη χειραφετητική αξίωση της “κλασσικής” κριτικής θεωρίας, εισηγείται ως “μέσο” ανανέωσης της κριτικής θεωρίας τη διατύπωση μιας νέας θεωρίας της ορθολογικότητας η οποία θα συμπεριλαμβάνει την εμπρόθετη ορθολογικότητα και την επικοινωνιακή ορθολογικότητα. Κατά την άποψή του η επικοινωνιακή εκδοχή του Λόγου πρέπει να αναδειχθεί για να συρρικνωθεί ο κυρίαρχος λειτουργικός Λόγος. Με την ενασχόλησή του με τη θεωρία της επικοινωνιακής “προσχεδιασμένης” δράσης αποσκοπεί να διατυπώσει μια καινούρια μορφή κριτικής του εργαλειακού Λόγου και μια νέα ερμηνεία της δομής της σύγχρονης κοινωνίας.

Ωστόσο, ενώ δηλώνει αποφασισμένος να επικεντρωθεί στην ανάδειξη του επικοινωνιακού Λόγου για να τον αντιπαραθέσει στο λειτουργικό Λόγο, θα ακολουθήσει, εντέχνως, το δρόμο της “τυπικής πραγματολογικής” ανάλυσης της γλωσσικής επικοινωνίας. Έτσι θα μετατοπίσει το κέντρο βάρους της φιλοσοφικής του ανάλυσης από τον υποκειμενικό, εργαλειακό Λόγο, σε έναν αφηρημένο διυποκειμενικό Λόγο στον οποίο το “ομιλούν” υποκείμενο, ως πράττων, “εξαφανίζεται” εν ονόματι ενός συστήματος κανόνων, ενός κανονιστικού-ρυθμιστικού πλαισίου της πορείας της επικοινωνίας.

Όμως, μετατοπίζοντας την ανάλυση της έννοιας της επικοινωνιακής ορθολογικότητας σε “τυπικό-πραγματολογικό” επίπεδο, αρκείται στο να επεξεργάζεται το κανονιστικό περιεχόμενο της ιδέας της κατανόησης που υπάρχει στη γλώσσα και στην επικοινωνία. Με τη στροφή του σε μια γενική θεωρία της επικοινωνίας η κοινωνική θεωρία του Habermas “εκτρέπεται” σε μια θεωρητική-κανονιστική θεώρηση και διαγράφει μια νέα “πραγματικότητα” στην κριτική κοινωνική θεωρία: μεταθέτει την αναζήτηση του θεμελίου της κριτικής στο (οιονεί) τυπικο-πραγματολογικό επίπεδο αντί στους θεσμικούς και πρακτικούς όρους της κοινωνικής ζωής.

Έτσι, προσεγγίζοντας την έννοια του “επικοινωνιακού πράττειν”, διερευνά την ορθολογικότητα την ενυπάρχουσα στη διυποκειμενική επικοινωνία με γλωσσολογικούς και πραγματολογικούς όρους. Εν ολίγοις, αρκείται στην ανάδειξη των πραγματολογικών προϋποθέσεων της αποσυνδέοντας την από την προβληματική της πραγματικής επικοινωνιακής κατάστασης της καθημερινής γλωσσικής επικοινωνίας. Αφοσιωμένος στο έργο της ανάδειξης των πραγματολογικών προϋποθέ-

σεων της επικοινωνίας ο Habermas θα “περιγράψει” μια ιδεατή επικοινωνιακή κατάσταση, χωρίς να διερευνήσει τις δυνατότητες ή μη της επικοινωνίας σε μια κοινωνία που επικρατεί η κυριαρχία και η εκμετάλλευση. Κατά συνέπεια αυτή η επικοινωνιακή εκδοχή δε θα διορθώσει το κριτικό έλλειμμα της κριτικής θεωρίας αλλά θα δημιουργήσει ένα καινούριο: θα παρουσιάσει ως ριζική καινοτομία το γεγονός ότι το αντίδοτο στο λειτουργικό Λόγο του συστήματος δε μπορεί να υπάρξει χωρίς την προσφυγή στο πεδίο της γλώσσας, στον επικοινωνιακό Λόγο, δηλαδή στην κατηγορία της διυποκειμενικότητας.

Ωστόσο δε θα περιοριστούμε στη μελέτη της θεματικής μεταστροφής στο έργο του Habermas αλλά θα διερευνήσουμε πώς, και σε ποιο βαθμό, αυτή επηρεάζει τον “κριτικό” αναπροσανατολισμό της κριτικής παιδαγωγικής.⁵ Διότι, όπως θα αποδείξουμε, αν η χαμπερμασιανή προσπάθεια αναβίωσης της κριτικής κοινωνικής θεωρίας συνδέεται με τη σύλληψη μιας διευρυμένης και σύνθετης έννοιας της ορθολογικότητας με την οποία αξιώνει να νοηματοδοτήσει την κοινωνική πράξη στις συνθήκες του ύστερου καπιταλισμού, την ίδια αξίωση θέτει και η κριτική παιδαγωγική στην προσέγγιση των παιδαγωγικών ζητημάτων.⁶ Η “κριτική” αξιολόγηση των παιδαγωγικών ζητημάτων θεωρείται αναγκαία στη μοντέρνα, υστεροκαπιταλιστική κοινωνία, καθώς προστίθενται διαρκώς νέοι κοινωνικοί-οικονομικοί ανταγωνισμοί, οι οποίοι συρρικνώνουν την πολυσυνθετότητα της διαδικασίας της αγωγής σε ένα μονοσήμαντο πεδίο δράσης το οποίο, χάνοντας την “πρακτική-χειραφετητική” του διάσταση, μετατρέπεται σε “ποιητική μηχανή” και υλοποιεί τεχνοκρατικά προσχεδιασμένες αποφάσεις.

5. Στα πλαίσια της εργασίας αυτής χρησιμοποιούμε τον όρο “κριτική επιστήμη της αγωγής” ως συνώνυμο του όρου “κριτική ή χειραφετητική παιδαγωγική”, παρά τη διάκριση του **K. Mollenhauer**, στο άρθρο του: “Das Problem einer empirisch-positivistischen Pädagogik”, στο: *Zur Bedeutung für die Pädagogik als Wissenschaft. Neue Folge der Ergänzungshefte zur Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Pädagogik*, 1966, σελ. 53-64. Αν και η έννοια της “επιστήμης της αγωγής” αναφέρεται στη θεωρία της παιδείας ή της μόρφωσης ενώ η “παιδαγωγική” αφορά την παιδαγωγική πρακτική, ωστόσο μια κριτική εξέταση των ζητημάτων διαπαιδαγώγησης πρέπει να δίνει απαντήσεις, τόσο σε επιστημολογικά ζητήματα της αγωγής ως επιστήμης, όσο σε θεωρητικά ζητήματα της πράξης της αγωγής. Βλ. σχετικά, **Σ. Κρίβας**, *Παιδαγωγική επιστήμη: βασική θεματική*, Αθήνα 1999, σημ. 9, σελ. 41 Συχνά οι δύο όροι χρησιμοποιούνται ως συνώνυμοι ενώ σύμφωνα με την εμπειρική-αναλυτική παιδαγωγική, ο πρώτος όρος χρησιμοποιείται διότι ανταποκρίνεται στο αίτημα της μεθοδικότητας και της επιστημονικότητας που πρέπει να διέπει τη σύγχρονη επιστήμη της αγωγής, ενώ ο δεύτερος όρος ταυτίζεται με την παραδοσιακή (ερμηνευτική) αντίληψη της αγωγής. Βλ. σχετικά το έργο του **W. Brenzinka**, *Von der Pädagogik zur Erziehungswissenschaft*, Weinheim 1971.

6. Για τη συσχέτιση αυτή καθοριστική είναι η μελέτη του **K. Mollenhauer**: “Pädagogik und Rationalität”, στο **K. Mollenhauer**, *Erziehung und Emanzipation*, München 1968, σελ. 55-74. Τα πρώτα βασικά άρθρα-μελέτες μέσα στα οποία αναδεικνύεται η σχέση αυτή είναι των: **K. Mollenhauer**, *Pädagogik und Rationalität* (1964), στο: *Theorien zum Erziehungsprozess*, München, 1968, **H. Blankertz**, *Pädagogische Theorie und empirische Forschung. Neue Folge der Ergänzungshefte zur V. F. W. P.*, 1966, νούμερο 5, σελ. 65-78, **I. Dahmer**, *Theorie und Praxis*, Weinheim 1968, **W. Klafki**, “Erziehungswissenschaft als kritisch Theorie”, στο: **W. Klafki**, *Funk-Kolleg. Erziehungswissenschaft*, τόμ. 3, Ffm 1971, και **W. Lempert**, *Leistungsprinzip und Emanzipation*, Ffm 1971.

Ήδη, από τη δεκαετία του '60, έχει αναγνωριστεί η ολοένα και μεγαλύτερη συνθετότητα των προβλημάτων του πεδίου της παιδαγωγικής έρευνας και η άμεση συχέτισή του με τους όρους του κοινωνικού πλαισίου, τον ταξικό ανταγωνισμό και τις ιδεολογικές αντιπαραθέσεις. Επιπλέον ενάντια στην “παραδοσιακή” προσέγγιση η οποία αναγνωρίζει την “αυτονομία” των παιδαγωγικών ζητημάτων, επισημαίνεται η αναγκαιότητα διεπιστημονικής προσέγγισης τους.

Στο πλαίσιο αυτό παρουσιάζεται στο χώρο της κριτικής ή χειραφετητικής παιδαγωγικής (*kritische-emanzipatorische Pädagogik*) ένας έντονος επιστημονικός και φιλοσοφικός προβληματισμός, μια συνεχής αντιπαράθεση με τις άλλες δύο βασικές κατευθύνσεις της εμπειρικής παιδαγωγικής (*empirische Pädagogik*) και της ερμηνευτικής ή θεωρητικής (*geisteswissenschaftliche Pädagogik*) παιδαγωγικής οι οποίες επιδιώκουν, υπό διαφορετικές οπτικές, να διερευνήσουν τα κύρια θέματα της παιδαγωγικής επιστήμης, όπως το ζήτημα του καθορισμού του επιστημολογικού και μεθοδολογικού πλαισίου της, καθώς και ζητήματα που αφορούν στη φύση και στον προσανατολισμό της παιδαγωγικής πρακτικής.

Η κριτική παιδαγωγική έχοντας ως κύρια πηγή θεωρητικού προβληματισμού τη χαμπερμασιανή εκδοχή της κριτικής κοινωνικής θεωρίας, θα ασκήσει έντονη κριτική στις δύο άλλες κατευθύνσεις, επιζητώντας να ισχυροποιήσει την επιστημονική αξίωση της για μια κριτική προσέγγιση των παιδαγωγικών ζητημάτων η οποία θα συνυπολογίζει και την εξέταση της σημασίας των κοινωνικών-οικονομικών παραμέτρων που επηρεάζουν τους διαμορφωτικούς όρους της ατομικής και συλλογικής αυτοπραγμάτωσης.

Προς την κατεύθυνση αυτή θα εξετάσουμε, εάν η κριτική παιδαγωγική μέσω του συσχετισμού της με τη χαμπερμασιανή θεωρία οδηγήθηκε όντως σε μια ριζοσπαστική, κριτική αντίληψη για την εκπαίδευση, αρθρώνοντας έναν άλλο Λόγο, διαφορετικό, από αυτόν των άλλων δύο σημαντικών παιδαγωγικών ρευμάτων.⁷ Θα διερευνήσουμε, λοιπόν, εάν η “επικοινωνιακή” εκδοχή της κριτικής θεωρίας και ο τρόπος πρόσληψής της από την επιστήμη της αγωγής,⁸ της έδωσαν τη δυνατότητα να “αντισταθεί” στην κυριαρχία της θετικιστικής επιστημονικής πρακτικής η οποία μετασχηματίζει το “φιλοσοφικό” υπόβαθρο της παιδαγωγικής σε θετική επιστήμη.

7. Το αρχικό πρόγραμμα μιας κριτικής παιδαγωγικής διατυπώνεται ενώ υπάρχουν ήδη στην παράδοση της παιδαγωγικής επιστήμης δυο σημαντικές επιστημολογικές κατευθύνσεις. Από τη μια, η θεωρητική ή ερμηνευτική παιδαγωγική (*geisteswissenschaftliche Pädagogik*). Βλ. Π. Δ. Ξωχέλλη: *Θεμελιώδη προβλήματα της παιδαγωγικής επιστήμης*, Θεσσαλονίκη, 1983, σελ. 76 και 88-89, βλ. Σ. Κρίβας, *Παιδαγωγική επιστήμη: βασική θεματική*, Αθήνα, 1999, σελ. 62 κ.εξ., καθώς και Δ. Τσουρέκης, *Σύγχρονη παιδαγωγική*, Αθήνα 1987, σελ. 69, βλ. Π. Καρακατσάνης, *Φιλοσοφία της Παιδείας*, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 103 κ.εξ.). Από την άλλη, η εμπειρική ή πειραματική παιδαγωγική (*empirische pädagogik*). Βλ. Η. Ξηροτύρης, *Εμπειρική και επιστημονική Παιδαγωγική*, Αθήνα 1974.

8. Η κατεύθυνση αυτή δεν έχει μια συγκεκριμένη, συστηματοποιημένη μορφή αλλά είναι σαφής σε μελέτες γερμανών κυρίως θεωρητικών της παιδαγωγικής, οι οποίοι μεθοδολογικά και θεματικά επηρεάζονται από την κριτική θεωρία του Habermas. Ανάμεσα σε αυτούς πρέπει να ξεχωρίσουμε για τις ανάγκες της εργασίας αυτής τους: Mollenhauer, Blankertz, Dahmer, Kalfki, Lempert.

Ως προς αυτό θα θέσουμε δύο ζητήματα: 1) Η κριτική παιδαγωγική κατόρθωσε να απαντήσει, ως ένα είδος “μεταθεωρίας” της κριτικής θεωρίας του Habermas, στο αναγκαίο ερώτημα της ισχύος των αξιώσεων της κριτικής της; 2) Η κριτική παιδαγωγική αποδεχόμενη την “κανονιστική” αρχή του Επικοινωνιακού Λόγου κατόρθωσε να διατυπώσει έναν άλλο τρόπο κατανόησης και να εισαγάγει ένα άλλο είδος ορθολογικότητας για την ανάλυση των παιδαγωγικών ζητημάτων;

Όπως θα αποδείξουμε η κριτική παιδαγωγική σε ένα πρώτο επίπεδο, για να προσδιορίσει το περίγραμμα της μεθοδολογικής και ερευνητικής της πορείας έναντι της ερμηνευτικής και της εμπειρικής παιδαγωγικής, αξιοποίησε τις χαμπερμασιανές μεθοδολογικές και γνωσιοθεωρητικές αντιλήψεις. Στη συνέχεια υπό την επιρροή της χαμπερμασιανής υπερβατολογικής-πραγματολογικής ανάλυσης της διωποκειμενικής δομής της επικοινωνιακής δράσης, της προσανατολισμένης στη συνεννόηση, προέβη σε μια τυπική, φορμαλιστική ανάλυση της εκπαιδευτικής πρακτικής, περιορίζοντας τη δυνατότητα του κριτικού αναπροσανατολισμού της.

Διότι, η κριτική παιδαγωγική ακολουθώντας τη χαμπερμασιανή προβληματική, απεμπολεί σταδιακά τον αναστοχαστικό-χειραφετητικό προσανατολισμό και τον στόχο της για μεταβολή της κοινωνικής πραγματικότητας, περιορίζει τη ριζοσπαστική κριτική της και, με την “πρακτική” της, νομιμοποιεί την “υπαρκτή” παιδαγωγική πραγματικότητα.

Όπως θα φανεί από τη συνολικότερη έρευνά μας η κριτική παιδαγωγική με αυτόν τον επαναπροσδιορισμό, αν και αξιολόγησε τα παιδαγωγικά ζητήματα με κοινωνικά κριτήρια, δεν κατόρθωσε προωθώντας έναν εξορθολογισμό της εκπαίδευσης αντιτιθέμενο στις επιταγές του τεχνικοοικονομικού εξορθολογισμού να επιτύχει την καινοτόμο και ριζοσπαστική προσέγγισή τους. Αντιθέτως περιέπεσε σε αντινομίες, λόγω του το ότι δε μπόρεσε να δώσει λύσεις στη συστημική-τυπική οργάνωση της εκπαίδευσης. Υπερτονίζοντας την αναγκαιότητα “επικοινωνιακού” επανακαθορισμού της, δηλαδή τον ανασχεδιασμό της στη “βάση” μιας επικοινωνιακής-συναινετικής πρακτικής, δεν την αποδέσμευσε από τις επιταγές του κυρίαρχου εργαλειακού Λόγου. Διότι η συγκρότηση μιας κριτικής επιστημονικής θεώρησης των ζητημάτων της παιδείας και της εκπαίδευσης στη βάση της χαμπερμασιανής εκδοχής της κριτικής θεωρίας, παρόλη την καλοπροαίρετη διάθεσή της να “εξεγερθεί” ενάντια στην παντοδυναμία του κυρίαρχου λειτουργικού Λόγου που συνεχίζει να προωθεί τον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης και απαιτεί τη συμμόρφωσή της στις επιταγές του “τεχνικοοικονομικού εξορθολογισμού”, υστερεί σε κριτικό-χειραφετητικό δυναμικό.⁹ Πράγματι,

9. Ανάλογη είναι και η θέση την οποία εκφράζει ο Keckeisen στο έργο του “Pädagogik zwischen Kritik und Praxis” τονίζοντας πως η κριτική παιδαγωγική δεν κατάφερε να μετατραπεί σε μια “υλιστική-αυτοστοχαστική” θεωρία. Βλ. W. Keckeisen, *Pädagogik zwischen Kritik und Praxis*, Weinheim, 1984, σελ. 25. Επίσης W. Keckeisen, “Kritische Erziehungswissenschaft”, στο: *Enzyklopädie Erziehungswissenschaft*, (επιμ.) D. Lenzen, K. Mollenhauer, Stuttgart 1983, σελ. 117-138, όπου αναφέρεται αναλυτικά στην κριτική του και υποστηρίζει τη θέση του πως η κριτική παιδαγωγική δεν αποδεσμεύτηκε από την ερμηνευτική, ιδεαλιστική επιστημονική θεώρηση της.

ακολουθώντας το δρόμο που διάνοιξε η επικοινωνιακή θεωρία του Habermas, παγιδεύτηκε σε μια “πραγματολογική ανάλυση” της επικοινωνιακής “δομής” της ίδιας της εκπαίδευσης, αντί να την αξιολογήσει κριτικά και να διεκδικήσει τη θεμελίωσή της με τους πραγματικούς, κοινωνικοοικονομικούς όρους που την προσδιορίζουν. Γι’ αυτό αναλώθηκε στην αναζήτηση “τεχνικών” εφαρμογής του διυποκειμενικού σχήματος της επικοινωνίας στο πεδίο της αγωγής, χωρίς να αξιώνει να διερευνήσει τις συγκρούσεις και τις αντινομίες, τις βαθιά ριζωμένες στο ανταγωνιστικό πεδίο της υστεροκαπιταλιστικής κοινωνίας που βρίσκονται πίσω από τέτοιες “συναινετικές πρακτικές”.

Έτσι, η κριτική παιδαγωγική, μέσω της επικοινωνιακής “ανασυγκρότησης” της, εξακολούθησε να αποδέχεται τους υπάρχοντες μηχανισμούς που αναπαράγουν και μεταδίδουν τη γνώση που είναι απαραίτητη για τη νομιμοποίηση ενός εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο, ενώ πρέπει να ενδιαφέρεται για τον χειραφετητικό εξορθολογισμό και τον εξανθρωπισμό της κοινωνίας, πρωτίστως, μετατρέπεται σε “μέσο” επιλογής και κοινωνικής αναγνώρισης. Υιοθετώντας την πρακτική αυτή η κριτική παιδαγωγική παραιτήθηκε από την αξίωσή της να αποτελέσει ένα είδος “κριτικής” επιστήμης, που θα μπορέσει να βοηθήσει τα άτομα να αντισταθούν στον “ορθολογικό έλεγχο” της κοινωνίας και να επιτύχουν την αλλαγή ή την ανατροπή των υφιστάμενων κοινωνικών όρων και των σχέσεων κυριαρχίας.¹⁰

Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται το “σχεδιάσμα” μιας εναλλακτικής κοινωνικοκριτικής πρακτικής το οποίο καλείται να υλοποιήσει η χειραφετητικά προσανατολισμένη κοινωνική φιλοσοφική θεωρία. Προς τη στόχευση αυτή και με σημείο εκκίνησης το “μοντέλο” της κριτικής θεωρίας του Horkheimer αλλά και τη μαρξική παρακαταθήκη, ο Habermas “αρθρώνει” τις βασικές αρχές στις οποίες πρέπει να “υπακούει” η χειραφετητικά προσανατολισμένη κοινωνική θεωρία. Για να οριστεί αυτός ο νέος τύπος ορθολογικότητας απαιτείται η υπέρβαση της μονομερούς εργαλειακής ορθολογικότητας και ένα νέο σχέδιο ανάλυσης του κοινωνικού “πράττειν.” Σε αυτό προβλέπονται οι δύο διαστάσεις, της εργασίας ή της εμπρόθετης ορθολογικής δράσης και της αλληλόδρασης ή επικοινωνιακής δράσης και προοικονομείται η μετάβαση στη διυποκειμενικότητα της επικοινωνιακής δράσης. Στη συνέχεια ο Habermas προβαίνει σε μια πρώτη διατύπωση μιας νέας θεωρίας του κοινωνικού εξορθολογισμού διακρίνοντας στο κοινωνικό πεδίο τα “ορθολογικά υποσυστήματα δράσης” και το “θεσμικό πλαίσιο της κοινωνίας ή τον κοινωνικοπολιτικό βίοκοσμο”.

Τους όρους αυτούς της πρώιμης θεωρίας της κοινωνικής δράσης ο Habermas θα τους μεταφέρει στο επιστημολογικό-γνωσιοθεωρητικό επίπεδο, συσχετίζοντάς

10. Το αίτημα αυτό έθεσε, τη δεκαετία του '70, ο Mollenhauer, ο κύριος εμπνευστής ενός “σχεδίου” κριτικής παιδαγωγικής. Βλ. K. Mollenhauer: “Pädagogik und Rationalität”, στο K. Mollenhauer, *Erziehung und Emanzipation*, München 1968, σελ. 67.

τους με τα ανθρώπινα γνωστικά ενδιαφέροντα που χαρακτηρίζουν την πορεία της ιστορικής ανάπτυξης του “ανθρώπινου είδους.” Αποδίδοντας στα ανθρώπινα ενδιαφέροντα έναν *a priori*, υπερβατολογικό χαρακτήρα διατυπώνει μια θεωρία της γνωστικής εξέλιξης ως συμπληρωματικής της κοινωνικής εξέλιξης του “ανθρώπινου είδους.” Εμμένοντας στην πρωταρχικότητα του χειραφετητικού ενδιαφέροντος και της χειραφετητικής γνώσης, καθιστά απαρέγκλιτο στόχο της κοινωνικής θεωρίας την ανάδειξη του κριτικού-χειραφετητικού αναστοχασμού ο οποίος μπορεί να συμβάλλει στην απελευθέρωση του “ανθρώπινου είδους” από τους κοινωνικούς και θεσμικούς καταναγκασμούς.

Στο δεύτερο κεφάλαιο θα εξετάσουμε πώς, στις αρχές της δεκαετίας του ’70, ο Habermas αποσυνδέει την ανάδειξη του κριτικού χαρακτήρα της κοινωνικής θεωρίας από τις επιστημολογικές και γνωσιοθεωρητικές αναλύσεις και κατευθύνεται σε μια θεωρία της επικοινωνιακής δράσης η οποία παίρνει της μορφή της “καθολικής πραγματολογίας της δυνατής ομιλίας.” Δύο είναι τα στοιχεία που εντοπίζονται κατά τη συστηματική ερευνά του: η διυποκειμενικότητα και η γλώσσα, τα οποία πρωτίστως υιοθετεί από την ανάλυση του κοινωνικού “πράττειν” της Arendt. Γ’ αυτό επισημαίνει ότι η επικοινωνιακή δράση προϋποθέτει την οριστική προσχώρηση σε έναν κοινό-διυποκειμενικό ορίζοντα τον οποίο οφείλουμε να διαφυλάξουμε. Επειδή όμως αποβλέπει σε μια ορθολογική θεμελίωση της επικοινωνιακής αναστοχαστικότητας, αποσυνδέει την έννοια της διυποκειμενικότητας από την “πραγματική” κοινωνική δράση και στρέφεται σε μια πραγματολογική ανάλυση των προϋποθέσεων της επικοινωνιακής διυποκειμενικότητας και γλωσσικότητας.

Με την αναφορά του σε ένα καθολικό σύστημα κανόνων που διέπουν τη διεξαγωγή της επικοινωνίας, προβαίνει σε μια ιδιάζουσα ορθολογική ανάλυση των καθολικών δομών της στην οποία συνδυάζεται η καθολική πραγματολογική έρευνα με την εμπειρική έρευνα. Με βάση αυτή μέσω της αναγνώρισης των “αξιώσεων ισχύος” που εγείρονται αμοιβαία στο πλαίσιο της γλωσσικά διαμεσολαβημένης αλληλόδρασης, παρουσιάζει το “μηχανισμό” που συγκροτεί την “κοινή ορθολογική” βάση της συνεννόησης. Ωστόσο δεν αρκείται σε μια “ορθολογική” επιβεβαίωση της γλωσσικότητας της επικοινωνιακής ορθολογικότητας, αλλά αναζητά “κανονιστικά” κριτήρια εγγύησης της διεκπεραίωσης και της διεξαγωγής της: το “διάλογο” και την “ιδανική ομιλιακή κατάσταση”.

Συμπεραίνεται λοιπόν ότι, υπό τους όρους αυτούς, με τη “γλωσσικοποίηση” της κοινωνικής θεωρίας, η επικοινωνία αποκόβεται από την κοινωνική συνάφεια ενδιαφερόντων και τις ιστορικές δομές και, υπαγορευμένη από μια προκαθορισμένη και προδιαγεγραμμένη γλωσσική ορθολογικότητα, μετασχηματίζεται σε μια “πραγματολογική” κατηγορία η οποία προωθεί την “παγιωμένη συναίνεση” τη γλωσσική “τάξη”. Γ’ αυτό εγκλωβισμένη στο πλαίσιο μιας τυποποιημένης-συμβατικής ομιλιακής πρακτικής υποσκάπτει τον κριτικό-χειραφετητικό προσανατολισμό της

κοινωνικής θεωρίας, ενώ συνάμα την αποπροσανατολίζει σε υπερβατολογικού και “θεωρητικού” τύπου συλλήψεις.

Στο τρίτο κεφάλαιο θα τονιστεί ότι, για να αναπληρώσει ο Habermas το “κριτικό έλλειμμα” της “καθολικής-πραγματολογικής” θεμελίωσης της επικοινωνιακής δράσης και να αναδείξει τον “κοινωνικό” χαρακτήρα της επικοινωνιακής διυποκειμενικής ορθολογικότητας, τη συσχετίζει με τη “μελέτη” των κοινωνικών διαδικασιών. Έτσι εμβαθύνει τον πρώιμο “τεχνητό” κοινωνικοθεωρητικό διαχωρισμό του κοινωνικού “πράττειν” σε “βίοκοσμο” και “σύστημα.” Για να νομιμοποιήσει την άποψή του για τη διάκριση της “επικοινωνιακής” και της “συστημικής” οπτικής στη μοντέρνα κοινωνία, αναφέρεται στη θεωρία των συστημάτων του Parsons επαναδιατυπώνοντας τις αντίστοιχες παρσονικές έννοιες της κοινωνικής και συστημικής ενσωμάτωσης. Με βάση μια τροποποιημένη θεωρητική αναπροσαρμογή (σύνδεσης της κοινωνικής ενσωμάτωσης με τον κοινωνικοπολιτικό βίοκοσμο και της συστημικής ενσωμάτωσης με το οικονομικό-πολιτικό σύστημα δράσης) διατυπώνει μια γενική θεωρία της κοινωνικής εξέλιξης, σύμφωνα με την οποία στην εξελικτική πορεία των κοινωνιών επιτελείται μια διαδικασία κοινωνικής διαφοροποίησης η οποία, προκαλώντας τη σταδιακή διαφοροποίηση του “συστήματος” από το “βίοκοσμο”, επιφέρει την αύξηση της πολυπλοκότητας του πρώτου και τον εξορθολογισμό του δεύτερου καθώς και τη σταδιακή αποσύνδεσή τους.

Στη συνέχεια εξετάζεται η διαδικασία του εξορθολογισμού του βίοκοσμου σε δύο επίπεδα: α) της εξέτασης των αλλαγών που συμβαίνουν ιστορικά στο επίπεδο των κανονιστικών δομών που αποτελούν τον πυρήνα του βίοκοσμου και β) της συσχέτισης του εξορθολογισμού του βίοκοσμου με τη συνολικότερη διαδικασία του κοινωνικού εξορθολογισμού. Ειδικότερα ο Habermas, διατρέχοντας το αποκαλούμενο από τον ίδιο “παράδειγμα” της φιλοσοφίας της “συνείδησης”, όπως παρουσιάζεται στις αναλύσεις των Lukács, Horkheimer και Adorno, επισημαίνει ότι αυτοί περιορίζουν τη διαδικασία της αναπαραγωγής της κοινωνικής ζωής στο γνωστικό-εργαλειακό τομέα, δε λαμβάνουν υπόψη τους όρους της επικοινωνιακής αναπαραγωγής των συμβολικών δομών του βίοκοσμου, και εν τέλει, διατυπώνουν μια μονομερή, απαισιόδοξη αντίληψη περί κοινωνικού εξορθολογισμού. Προκειμένου να συμπληρώσει τα “κενά” του μονοδιάστατου-υποκειμενικοκεντρικού μοντέλου της φιλοσοφίας της “συνείδησης”, μεταβαίνει μέσω της παρουσίας και ανακατασκευής των απόψεων του Mead και Durkheim σε μια επικοινωνιακή-ερμηνευτική ανάλυση της διαδικασίας του κοινωνικού εξορθολογισμού.

Συμπερασματικά επισημαίνεται ότι, καθώς ο Habermas μεταθέτει το ζήτημα της πραγματοποίησης στο επίπεδο των εντάσεων και των προκλήσεων που επιφέρει το σύστημα στον επικοινωνιακά συγκροτημένο βίοκοσμο, δεν εξηγεί επαρκώς το φαινόμενο της πραγματοποίησης. Διότι δεν επιδιώκει την τροποποίηση των συστημικών δομών αλλά την επίλυση των συστημικών προβλημάτων, τη διόρθωση της

συστημικής ορθολογικότητας. Αυτή η φορμαλιστική, τυποποιημένη εκδοχή της επικοινωνιακής ορθολογικότητας, ασφαλώς δεν αποτελεί “κριτικό” κριτήριο για μια κοινωνική θεωρία αλλά και για τον κριτικό-χειραφετητικό αναπροσανατολισμό του “πεδίου” της διαπαιδαγώγησης.

Στο τελευταίο κεφάλαιο διατυπώνεται μια συνολική παρουσίαση των δυνατοτήτων που διανοίγονται για την παιδαγωγική και, ειδικότερα, των επιδράσεων που δέχτηκε το επιστημονικό μοντέλο της κριτικής παιδαγωγικής. Αναλυτικότερα επισημαίνεται ότι, στη δεκαετία του ’60, με επίκεντρο τις θέσεις της πρώιμης κοινωνικής χαμπερμασιανής θεωρίας, διεξάγεται στο επιστημονικό πεδίο της παιδαγωγικής έντονος διάλογος σχετικά με τον “κριτικό” (ανα)προσανατολισμό της. Η δυνατότητα επίτευξής του συσχετίζεται από τους θεωρητικούς της παιδαγωγικής: α) με την αναγκαιότητα οριοθέτησης του “χώρου” δράσης της κριτικής παιδαγωγικής έναντι των άλλων κατευθύνσεων, της ερμηνευτικής και της εμπειρικής β) με τον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων θεωρίας και πράξης και γ) με τον καθορισμό της έννοιας του χειραφετητικού ενδιαφέροντος στο οποίο πρέπει να αποβλέπει η κριτική παιδαγωγική. Η κριτική παιδαγωγική επιστήμη οφείλει αναγνωρίζοντας τον “πρακτικό” χαρακτήρα της να έχει επίγνωση των σχέσεών της με το κοινωνικό πεδίο, ώστε, ως “μέσο διαφωτισμού”, να βοηθήσει στη “διαφώτιση” των υποκειμένων για να συμβάλλουν στη βελτίωση ή στην αλλαγή των υφιστάμενων κοινωνικών όρων. Ο βασικός ρόλος της παιδαγωγικής επιστήμης είναι η παραγωγή μιας θεωρητικής ανάλυσης του κοινωνικού πλαισίου, η οποία ακολούθως θα είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί σε πρακτικό επίπεδο, ώστε να πραγματοποιηθεί η εσωτερική σύνδεση θεωρητικής γνώσης και κοινωνικής πράξης.

Σύμφωνα με αυτή τη νέα αντίληψη η παιδαγωγική επιστήμη για να διαπαιδαγωγήσει ανθρώπους ικανούς για πράξη πρέπει να “στοχαστεί” το ενδιαφέρον που την κινεί και να διατυπώσει μια άλλη έννοια της ορθολογικότητας. Σχετικά με αυτό, στην παρούσα εργασία, παρουσιάζονται οι επιστημονικές προσεγγίσεις του Klafki και του Mollenhauer. Ο πρώτος αναφέρεται στην “ιδεολογικοκριτική” ανάλυση της κοινωνικής και κατ’ επέκταση της παιδαγωγικής πρακτικής, ενώ ο δεύτερος τονίζει την προώθηση κριτικών, αναστοχαστικών δραστηριοτήτων, δηλαδή την ανάδειξη μιας “κριτικής” ορθολογικότητας ως αντίδοτου στην αυξανόμενη “τεχνικοποίηση” της παιδαγωγικής πράξης. Κατά τον Mollenhauer η “κριτική” ορθολογικότητα συνυφαίνεται με την ενδυνάμωση της επικοινωνιακής ορθολογικότητας, δηλαδή με την προώθηση της επικοινωνιακής πρακτικής εντός του παιδαγωγικού “πεδίου” και, κυρίως, με την ανάδειξη του χειραφετητικού γνωστικού ενδιαφέροντος, δηλαδή του ενδιαφέροντος για ελευθερία και ωριμότητα. Υιοθετώντας, όμως, τη χαμπερμασιανή ανάλυση συσχετίζει την κριτική-αυτοστοχαστική γνώση στην οποία αποσκοπεί το χειραφετητικό ενδιαφέρον με τις “οιονεί υπερβατολογικές” προϋποθέσεις που αφορούν στη διαμόρφωση της ιστορίας του “ανθρώπινου είδους” και όχι με τις εκάστοτε κοινωνικές συνθήκες.

Έτσι το χειραφετητικό ενδιαφέρον αποσυνδέεται από τα συγκεκριμένα ανθρώπινα ενδιαφέροντα και συσχετίζεται με την “παραγωγή” μιας μη “διαστρεβλωμένης” επικοινωνίας.

Η κριτική παιδαγωγική, προς το τέλος της δεκαετίας του '70, με πρότυπο την πραγματολογική στροφή της χαμπερμασιανής κοινωνικής θεωρίας, επιδίδεται σε μια επικοινωνιακή “ρύθμιση” της χειραφέτησης ανάγοντας την επίτευξή της σε ζήτημα επικοινωνιακής-διαλογικής διαχείρισης της παιδαγωγικής πράξης. Έτσι στη δεκαετία του '80, διερευνάται η δυνατότητα “εφαρμογής” της έννοιας της επικοινωνιακής δράσης στην κατανόηση και στην ερμηνεία της παιδαγωγικής πράξης και γίνεται προσπάθεια αναπροσανατολισμού της κατά το χαμπερμασιανό πρότυπο. Υπό την επιρροή του μοντέλου της επικοινωνιακής δράσης του Habermas ο Mollenhauer και άλλοι επιστήμονες προσπαθούν να οριοθετήσουν το πλαίσιο της παιδαγωγικής πράξης, δηλαδή να αναδείξουν την επικοινωνιακή “φύση” της. Προς αυτή την κατεύθυνση παρουσιάζονται αντιτιθέμενες μεταξύ τους τοποθετήσεις οι οποίες, είτε αποδέχονται είτε απορρίπτουν μια αξιολόγηση της παιδαγωγικής πράξης με βάση το χαμπερμασιανό δυϊσμό της κοινωνικής πράξης, σε εμπρόθετη και επικοινωνιακή δράση. Μέσω της εξέτασης των απόψεων αυτών αποδεικνύεται ότι η εφαρμογή του χαμπερμασιανού επικοινωνιακού μοντέλου στο πεδίο της παιδαγωγικής πράξης είναι αμφιλεγόμενη, όχι μόνον διότι η παιδαγωγική πράξη δεν είναι δυνατόν να οργανωθεί μονοδιάστατα, ακολουθώντας είτε την εμπρόθετη είτε την επικοινωνιακή δράση, αλλά και γιατί η θεμελιώσή της δε μπορεί να γίνει με τους τυπικοπραματολογικούς όρους ανάλυσής του.

Παρομοίως διαφαίνεται ότι και η χαμπερμασιανή ερμηνεία της διαδικασίας του κοινωνικού εξορθολογισμού στη βάση του δυϊστικού σχήματος βίοκοσμος και συστήματος, δε συμβάλλει σε μια διαλεκτική εξέταση της “κρίσης” που διέρχονται οι τομείς της εκπαίδευσης και της διαπαιδαγώγησης, τέτοια που να οδηγεί σε μια ριζική αλλαγή του τρόπου οργάνωσής τους αλλά, απλώς, σε μια κριτική-ερμηνευτική διάγνωσή τους. Υπό αυτή την έννοια η αρχική απαίτηση της κριτικής παιδαγωγικής να αμφισβητήσει ριζικά την επικρατούσα παιδαγωγική πρακτική και να διατυπώσει έναν εμπλουτισμένο, ουσιαστικό Λόγο που θα επιτρέπει την ανασυγκρότησή της, εγκαταλείπεται. Ο φορμαλισμός της χαμπερμασιανής θεωρίας της ορθολογικότητας παρουσιάζει, εν τέλει, ένα έλλειμμα θεμελιώσης το οποίο μεταφέρεται στην κριτική παιδαγωγική, καθόσον και η ίδια μεταθέτει την εξέταση των παιδαγωγικών ζητημάτων σε ένα κανονιστικό και αφηρημένο επίπεδο. Γι' αυτό επισημαίνεται ότι, αν και η κριτική παιδαγωγική, με αναφορές στην πρώιμη χαμπερμασιανή κοινωνική θεωρία, οδηγείται σε μια ουσιαστική διερεύνηση της επιστημολογικής συγκρότησής της και του “κριτηρίου” ορθολογικότητας που πρέπει να τη διέπει, όμως, υπό την επιρροή της “Θεωρίας της Επικοινωνιακής Δράσης”, υπεισέρχεται σε μια “διαλογικοθεωρητική” δικαιολόγηση αυτού του κριτηρίου, περιστέλλοντας έτσι την κριτική-χειραφετητική αξίωσή της.

Καταληκτικά επισημαίνεται ότι η λύση που μπορεί να δοθεί στο αδιέξοδο αυτό δεν αφορά στο συσχετισμό της επικοινωνιακής δράσης με την παιδαγωγική πράξη αλλά σε μια βαθύτερη διερεύνηση της σημασίας που μπορεί να έχει η χαμπερμασιανή “τυπικοπραγματολογική” θεώρηση στην κατανόησή της. Έντονο προβληματισμό προκαλεί και η μεταφορά του δυϊστικού κοινωνικοθεωρητικού μοντέλου, του “συστήματος” και του “βιόκοσμου” στην εξέταση των “παθολογιών” του σχολείου. Η επικοινωνιακή “αναδιατύπωση” της κριτικής παιδαγωγικής καταλήγει σε μια ντετερμινιστική θεώρηση τους, διότι αποσυνδέει την αξιολόγηση της παιδαγωγικής πρακτικής από τις κοινωνικοοικονομικές παραμέτρους και τους φορείς δράσης και αρκείται σε εύσχημες, γενικόλογες παρατηρήσεις, οι οποίες νομιμοποιούν ή αναπαράγουν το ισχύον καθεστώς της.

Επιλογικά επισημαίνουμε ότι η “εισαγωγή” της επικοινωνιακής ορθολογικότητας στην οργάνωση της παιδαγωγικής διαδικασίας δε συμβάλει αποφασιστικά στον κριτικό αναπροσανατολισμό της, καθώς, δίνοντας βαρύτητα σε μια “ορθολογική” οργάνωση της διυποκειμενικότητας του παιδαγωγικού πεδίου, καθιστά ανενεργή την ίδια τη δυναμική του. Προς αυτή την κατεύθυνση προτείνεται η συμπλήρωση της “τυπικοπραγματολογικής” εκδοχής της επικοινωνίας με την πρώτη χεγκελιανή έννοια της κοινωνικής αναγνώρισης, ώστε να αντιμετωπιστεί το κοινωνικό-κριτικό “έλλειμμα” που δημιουργεί το χαμπερμασιανό διυποκειμενικό-επικοινωνιακό μοντέλο. Άλλωστε κάτι τέτοιο θεωρείται αναγκαίο για να παραμείνει ενεργό και επίκαιρο το πρόταγμα συνέχισης μιας σύγχρονης κριτικής παιδαγωγικής το οποίο να συνδέεται αναπόσπαστα με τις φιλοσοφικές καταβολές της κριτικής θεωρίας.

Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΩΣ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Η έρευνά μας αξιολογεί το θεματικό προσανατολισμό του χαμπερμασιανού έργου, από την πρώιμη φάση της δεκαετίας του '60 μέχρι και την ύστερη φάση, της δεκαετίας του '70 και των αρχών της δεκαετίας του '80. Ανάμεσα στις δύο αυτές περιόδους παρατηρούμε μια θεματική αλλαγή της οποίας βασικό στοιχείο είναι η μετάβαση σε μια φιλοσοφία της διυποκειμενικότητας, στην επικοινωνιακή θεμελίωση του Λόγου.

Αναμφισβήτητα ο Habermas, στο πρώιμο έργο του, επιδιώκει να αποκαταστήσει το “χαμένο” γόητρο της κριτικής θεωρίας επαναφέροντας στο προσκήνιο βασικές θέσεις της πρώιμης παράδοσης της κριτικής θεωρίας, όπως αυτή εκφράστηκε τη δεκαετία του '30, κυρίως από τον Horkheimer στη μελέτη του *“Παραδοσιακή και κριτική θεωρία”*. Στο παρόν κεφάλαιο θα αναλύσουμε αυτήν την προσπάθεια επιστροφής του στις “ρίζες” της κριτικής, αξιολογώντας κυρίως τις “μεταμορφώσεις” που υφίσταται λόγω:

- 1) της διερεύνησης των σχέσεων θεωρίας και πράξης διαμέσου της κριτικής στο θετικισμό και στον επιστημονισμό, οι οποίοι, ταυτίζοντας την τεχνική με την πράξη, υπεραμύνονται της πρωτοκαθεδρίας της εργαλειακής ορθολογικότητας (1.1.),
- 2) της επαναπροσέγγισης της έννοιας της κοινωνικής πράξης μέσω της διατύπωσης ενός νέου αναλυτικού πλαισίου για την κατανόηση της ανθρώπινης κοινωνικής δράσης, που θα συμπεριλαμβάνει την εργαλειακή (εργασία) και την επικοινωνιακή δράση (αλληλόδραση) (1.2.),
- 3) του μετασχηματισμού της κριτικής θεωρίας σε γνωσιοθεωρητική κριτική, η οποία θα μπορούσε να συμβάλλει στην ανάδειξη του κριτικού-χειραφετητικού προσανατολισμού της κοινωνικής θεωρίας (1.3.).

1.1. Ο χειραφετητικός προσανατολισμός της κριτικής θεωρίας

Ο κύριος στόχος του Habermas ήταν να ανακαλύψει έναν εναλλακτικό δρόμο ανανέωσης της “παράδοσης” της κριτικής θεωρίας, ώστε να αναβιώσει η ιδέα μιας κοινωνικής κριτικής η οποία θα βοηθούσε τα υποκείμενα να “έρθουν” σε ρήξη με τις εγκαθιδρυμένες μορφές κυριαρχίας, δηλαδή θα επέτρεπε, εκ νέου, την πρόσβαση σε μια σφαίρα χειραφετητικής δράσης.¹¹

Η πίστη του Habermas στη δυνατότητα της κριτικής θεωρίας να καθορίζει ή ίδια ένα χειραφετητικό ενδιαφέρον εντός της κοινωνικής πραγματικότητας επικαθορίζεται από την άποψη του για την αναγκαιότητα της ολοκλήρωσης του ημιτελούς “προγράμματος” του Διαφωτισμού.¹² Για το σκοπό αυτό επεξεργάζεται ένα μεγαλεπήβολο σχέδιο για την υλοποίηση του οποίου διέρχεται ποικίλες και συχνά αντικρουόμενες φιλοσοφικές και επιστημονικές θέσεις που απορρέουν από ένα ευρύ θεωρητικό φάσμα, το οποίο εκτείνεται από τον “παραδοσιακό” Λόγο μέχρι τη σύγχρονη πραγματιστική και συστημική θεωρία. Την ίδια στιγμή εργάζεται συστηματικά προκειμένου να υπερβεί την “απαισιόδοξη” εκδοχή της κοινωνικής κριτικής θεωρίας, όπως αυτή εκφράστηκε στα ύστερα κείμενα των Horkheimer και Adorno, οι οποίοι παραιτούνται από κάθε προσπάθεια να δοθεί αντικειμενικό έρεισμα στην κριτική προοπτική της θεωρίας.¹³ Κατά συνέπεια η

11. Στη συνέντευξή του στον Perry Aderson Peters Dews, το Νοέμβριο του 1984, δικαιολογώντας τις θεωρητικές του επιλογές ο Habermas επισημαίνει ότι: “...καθορίζονταν συνεχώς από τα φιλοσοφικά και κοινωνικοθεωρητικά προβλήματα που προκύπτουν από την κίνηση της σκέψης από τον Kant ως τον Marx. Οι προθέσεις και οι βασικές πεποιθήσεις μου σφραγίστηκαν από τον δυτικό μαρξισμό στα μέσα της δεκαετίας του '50, μέσω μιας επαφής με τον Lukács, τον Korsch και τον Bloch, τον Sartre και τον Merleau-Ponty, και φυσικά, με τον Horkheimer, τον Adorno και τον Marcuse”. Ενώ, αναφερόμενος στο πρώτο έργο του, συμπληρώνει ότι: “τα βιβλία που δημοσίευσα στις αρχές της δεκαετίας του '60 εκφράζουν την πεποίθησή πως ό,τι ήθελα να κάνω, μπορούσε να προσαρμοστεί λίγο πολύ στο κληρονομημένο θεωρητικό υπόβαθρο της (κριτικής θεωρίας)”. Βλ. J. Habermas, *Autonomy and Solidarity*, 1986, στα ελληνικά, *Αυτονομία και αλληλεγγύη*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Αθήνα 1987, σελ. 106. Σε μια άλλη συνέντευξη, στους A. Honneth, E. Knödler Bunte A. Widmann, τον Μάιο και τον Ιούλιο του 1981, αναγνωρίζει την επιστροφή του στις θέσεις της κριτικής θεωρίας της δεκαετίας του 1930. Βλ. Πιούργκεν Χάμπερμας, *Αυτονομία και αλληλεγγύη*, Αθήνα 1987, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, σελ. 58. Είναι φανερό πως στο σημείο αυτό ο Habermas υπαινίσσεται τις επιδράσεις που δέχτηκε κυρίως από το έργο του Horkheimer, “Traditionelle und Kritische Theorie”, βλ. M. Horkheimer, “Παραδοσιακή και κριτική θεωρία”, στο: *Φιλοσοφία και κοινωνική κριτική*, μτφρ. Α. Οικονόμου – Ζ. Σαρίκα, Αθήνα 1984, σελ. 9-61.

12. Σύμφωνα με την Α. Δεληγιώργη: “Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο ο Habermas, θεωρεί το Διαφωτισμό ως ένα ανολοκλήρωτο σχέδιο, για την ολοκλήρωση του οποίου κρίνει αναγκαία την απομυθοποίηση της πολιτισμικής μοντερνικότητας έτσι όπως διέγραψε την τροχιά της από τον Baudelaire ως το νταντά και ως το σουρεαλισμό”. Βλ. Α. Δεληγιώργη, *Ο μοντερνισμός στη σύγχρονη φιλοσοφία, Η αναζήτηση της χαμένης ενότητας*, Αθήνα 2007, σελ. 310.

13. Μια τέτοια θέρωση είναι διάχυτη στο κοινό τους έργο η “Dialektik der Aufklärung”. Βλ. M. Horkheimer – Th. Adorno, *Dialektik der Aufklärung*, στα ελληνικά, *Η διαλεκτική του διαφωτισμού*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Αθήνα 1986. Σύμφωνα με τον Habermas, στην παράδοση της “διαλεκτικής του Διαφωτισμού,” ο Λόγος εμφανίζεται σε μια συνεχή πορεία κατάπτωσης και απομάκρυνσης από την αληθινή του φύση και αδυνατεί να υλοποιήσει τις ελπίδες του παρελθόντος, διότι έχει γίνει εργαλειώδης και

επιδιώξή του δεν εγείρει την αξίωση να είναι τελείως πρωτότυπη αλλά να συνεχίσει την παράδοση της κριτικής σκέψης στην κριτική-ερμηνευτική κατανόηση του παρόντος.

Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι με το “φιλοσοφικώς σκέπτεσθαι” ο Habermas επιστρέφει στο κριτικό μοντέλο του Marx και του Horkheimer.¹⁴ Βεβαίως αυτή η προσπάθεια διατήρησης και συνέχισης της ιδέας μιας κοινωνικής κριτικής υλοποιείται με κατηγοριακά και εννοιολογικά μέσα, όχι μόνον διαφορετικά προς την “κριτική παράδοση” αλλά και αντιφατικά. Υπό αυτή την έννοια θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ότι από τον Marx μέχρι και τον Habermas έχει διατυπωθεί –αν και κάτω από διαφορετικές κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες– ένα κοινό πλαίσιο αρχών και στόχων το οποίο προσδιορίζει και προσδιορίζεται από την κριτική κοινωνική θεωρία.

Αυτή την κοινή μεθοδολογική και στοχοθετική πρακτική την οποία αποδέχεται και ο Habermas μπορούμε να τη συνοψίσουμε στους παρακάτω στόχους. Πρώτον η θέση της κριτικής θεωρίας είναι εντός της κοινωνίας και η πρακτική της λειτουργία αξιολογείται από το βαθμό μετασχηματισμού του κοινωνικού πλαισίου στο οποίο αναφέρεται.¹⁵ Ήταν ήδη αποδεκτή η άποψη ότι μέσω της διαλεκτικής διαμεσολάβησης η κριτική θεωρία μπορούσε να αναλύσει το παρόν, να αποκαλύψει τις κοινωνικές αντιθέσεις και να συμβάλει στην άρση των δεδομένων κοινωνικών συνθηκών που αναστέλλουν ή περιορίζουν την κοινωνική ανάπτυξη.¹⁶ Κατά συνέπεια θεωρούνταν εύλογο ότι κάθε αλλαγή της εμπειρικής βάσης καθορίζει το

υπολογιστικός. Η κριτική θεωρία όχι μόνον δε διαδραματίζει πια το διαμεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στην εμπειρική έρευνα και τις κοινωνικές επιστήμες αλλά παραιτείται από το πολιτικό αίτημα της κοινωνικής αλλαγής, μετατρέπεται σε “αρνητική” πολιτική θεωρία.

14. Ο Horkheimer, βέβαια, εγκαταλείπει σταδιακά τη μαρξική θέση για την ταξική δράση του προλεταριάτου, τονίζοντας ότι ενσωματώνεται στο καπιταλιστικό σύστημα. Σύμφωνα με τον Honneth: “Η δι-επιστημονική συνεργασία στο πλαίσιο του ινστιτούτου αφιερώνεται στο ανησυχητικό ερώτημα γύρω από το πώς στάθηκε δυνατή, πέρα από κάθε ορθολογική προσδοκία, η κοινωνική ενσωμάτωση της εργατικής τάξης”. Βλ. A. Honneth, *Von der Kommunikation zur Anerkennung*, 1999, μτφρ. στα ελληνικά, *Από την επικοινωνία στην αναγνώριση*, μτφρ. Κ. Καβουλάκος, Αθήνα σελ. 90, καθώς και A. Honneth, “Κριτική θεωρία”, στο *Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία*, μτφρ. Γ. Μπαρουξής, Ηράκλειο 1999, σελ. 276.

15. Γι’ αυτό, η κριτική θεωρία, ως αναζήτηση του αναγκαίου (nötig) και του δυνατού (möglich), είναι αναγκαίο να αναστοχαστεί τους όρους σχηματισμού της, δίνοντας έμφαση στην ιδιαίτερη σχέση της με το εκάστοτε ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο. Βλ. J. Habermas, *Theorie und Praxis*, Frankfurt a.M, 1973, στο εξής: (TuP), σελ. 36-37 και J. Habermas, *Philosophisch-politische Profile*, Frankfurt a.M. 1981, σελ. 30, στο εξής: (Profile).

16. Σύμφωνα με την άποψη του Horkheimer την οποία ασπάζεται ο Habermas: “Η κριτική θεωρία, αντίθετα, (εννοεί προς την παραδοσιακή) διαμορφώνει τις κατηγορίες της και περνά από τις διάφορες φάσεις της εξέλιξής της, καθοδηγούμενη εντελώς συνειδητά από το συμφέρον για μια λογική οργάνωση της ανθρώπινης δραστηριότητας. Επιπλέον, θεωρεί καθήκον της να φωτίσει και να νομιμοποιήσει αυτό ακριβώς το συμφέρον. Γιατί δεν ενδιαφέρεται απλώς για κάποιους σκοπούς, προδιαγεγραμμένους ήδη από τις καθιερωμένες μορφές ζωής, αλλά για τους ανθρώπους μαζί με όλες τις δυνατότητές τους.” Βλ. M. Horkheimer, “Παραδοσιακή και κριτική θεωρία...”, σελ. 64. Σύμφωνα με τον Habermas: “Το νόημα της ιστορίας ως όλο συνάγεται θεωρητικά, στο βαθμό που η ανθρωπότητα ετοιμάζεται να κάνει την ιστορία με τη δική της βούληση και συνείδηση”. Βλ. J. Habermas, “Zwischen Philosophie...” στο: (TuP), σελ. 276.

περιεχόμενο και τη δομή της θεωρίας, η οποία δε στοχεύει απλώς στη συστηματοποίηση, στην ταξινόμηση και στην επεξήγηση των εμπειρικών δεδομένων αλλά και στην κριτική τους ανάλυση.¹⁷

Δεύτερον η κριτική θεωρία προωθώντας την ενότητα θεωρίας και πράξης αποβλέπει στην κοινωνική-κριτική πρακτική, δηλαδή στην αλλαγή του κόσμου¹⁸ και στη δημιουργία νέων μορφών κοινωνικής οργάνωσης. Αυτό σημαίνει ότι μια κριτική κοινωνική θεωρία η οποία επιδιώκει την επιτυχημένη κοινωνική πράξη απελευθέρωσης¹⁹, πρέπει να στηρίζεται σε αρχές και κριτήρια ορθολογικά θεμελιωμένα. Έχοντας αυτόν το “σύνθετο” ρόλο η κριτική θεωρία οφείλει να απορρίπτει τις διάφορες εκδοχές της παραδοσιακής “θεωρίας”²⁰, δηλαδή τόσο την αξίωση της Οντολογίας για μια καθαρή θεωρία ή για μια “αναλλοίωτη αλήθεια,” όσο και το αίτημα της Μεταφυσικής για μια έσχατη θεμελίωση (*Letztbegründung*) κάθε θεωρητικής γνώσης²¹.

Εκτός από τα παραπάνω, κατά τον Habermas, η κριτική κοινωνική θεωρία καλείται να αναλάβει το ρόλο μιας διαφωτιστικής διαδικασίας κοινωνικού-πολιτικού

17. “Η κριτική θεωρία της κοινωνίας στηρίζεται στη συνολική διαθέσιμη γνώση σαν προϋπόθεσή της και εξετάζει ένα υλικό το οποίο ιδιοποιείται από κάποιες άλλες ή τις δικές της έρευνες”. Βλ. **M. Horkheimer**, “Παραδοσιακή και κριτική θεωρία”, ό.π., σελ. 45. Για τη συγκρότηση της διεπιστημονικής κοινωνικής ανάλυσης ο Horkheimer θα συμπεριλάβει: “Την οικονομική ανάλυση της μετα-φιλελεύθερης φάσης του καπιταλισμού, την κοινωνικο-ψυχολογική διερεύνηση της κοινωνιακής ενσωμάτωσης των ατόμων, και την πολιτισμικο-θεωρητική ανάλυση του τρόπου λειτουργίας της μαζικής κουλτούρας”. Βλ. **A. Honneth**, “Κριτική θεωρία”, στο *Σύγχρονη κοινωνιολογική θεωρία...*, σελ. 277.

18. Κατά τον Marx η κοινωνική θεωρία ασκεί κριτική στην κυρίαρχη ιδεολογία, προ-διαμορφώνει την επαναστατική πράξη, βοηθά το κοινωνικό υποκείμενο – το προλεταριάτο, να αποκτήσει συνείδηση των επιδιώξεών του και να αγωνίζεται για την απελευθέρωσή του και τη “δημιουργία” της ιστορίας. Αναφέρει σχετικά: “Ο άνθρωπος κάνει την ίδια τη ζωτική του δραστηριότητα αντικείμενο της θέλησης και της συνείδησής του. Έχει συνειδητή ζωτική δραστηριότητα. Δεν είναι μια αντικειμενικά καθορισμένη δραστηριότητα με την οποία άμεσα ταυτίζεται. Η συνειδητή δραστηριότητα διακρίνει άμεσα τον άνθρωπο από τη ζωτική δραστηριότητα του ζώου. Γι’ αυτόν ακριβώς το λόγο ο άνθρωπος είναι ειδοποιό ον”. Βλ. **K. Marx**, *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*, μτφρ. Ν. Μπαλή, σελ. 94. Επίσης, η κριτική θεωρία καλείται να διαμορφώνει και να αναστοχάζεται “την πρακτική στην οποία ανήκει” και, έχοντας βαθιά ανθρωπιστικό προσανατολισμό, να καθιστά “τους ανθρώπους παραγωγούς των δικών τους ιστορικών μορφών-ζωής”. Βλ. **M. Horkheimer**, “Παραδοσιακή και κριτική θεωρία...”, ό.π., σελ. 63.

19. Η ενδέκατη θέση του Marx για τον Feurbach συνοψίζει το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της μαρξικής προβληματικής, την ειδική σχέση ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη, ως εξής: “Οι φιλόσοφοι έχουν απλώς εξηγήσει τον κόσμο με διάφορους τρόπους, αυτό που έχει σημασία είναι να τον αλλάξουμε”, βλ. **K. Marx – F. Engels**, *Η γερμανική ιδεολογία*, τόμ. πρώτος, Αθήνα 1977, σελ. 48. Την ίδια άποψη εκφράζει και ο Habermas, βλ. **J. Habermas**, “Dogmatismus, Vernunft und Entscheidung – Zu Theorie und Praxis in der verwissenschaftlichen Zivilisation”, στο (**TuP**), σελ. 308-309.

20. Υπό τον όρο “παραδοσιακή θεωρία” ο Habermas κατανοεί τις φιλοσοφικές θεωρίες από τον Πλάτωνα μέχρι τον Schelling και τον Husserl, βλ. **J. Habermas**, *Technik und Wissenschaft als ‘Ideologie’*, Frankfurt a.M. 1969, σελ. 146-155 (στο εξής: **TWI**). Αποσπάσματα στα ελληνικά, στο *Κείμενα γνωσιοθεωρίας και κοινωνικής κριτικής*, μτφρ., **A. Οικονόμου** Αθήνα 1990, σελ. 121-170, (στο εξής: **ΚΓΚΚ**).

21. Βλ. (**Habermas 1973**), σελ. 425 κ.ε. Για μια κριτική του χαμπερμασιανού αιτήματος να αποδεσμευτεί η κριτική θεωρία από οντολογικά ή μεταφυσικά κατάλοιπα, βλ. **Th. Kiesel**, “Habermas Reinigung von reiner Theorie: Kritische Theorie ohne Ontologie? στο: **W. Dallmayr** (επιμ.) “Materialien zu Habermas’ Erkenntnis und Interesse”, Frankfurt a.M. 1974, σελ. 295-317.

χαρακτήρα. Πρέπει, δηλαδή, να ανταποκρίνεται στους στόχους που θέτει η διαφωτιστική “πολιτική δράση” οι οποίοι αφορούν τρεις διαφορετικές λειτουργίες: α) στη διαμόρφωση και επέκταση κριτικών θεωρημάτων, β) στην οργάνωση διαδικασιών διαφώτισης και γ) στην επιλογή ορθών στόχων για τη διεξαγωγή του πολιτικού αγώνα.²²

Ειδικότερα η κριτική θεωρία πρέπει να ακολουθεί μια μεθοδική πορεία η οποία να κινείται σε τρία επίπεδα: αρχικά να είναι σε θέση να διατυπώνει “κριτικά θεωρήματα”, δηλαδή προτάσεις των οποίων η αλήθεια είναι αναγκαίο να αποδεικνύεται μέσω της επιτυχημένης επιχειρηματολογίας στα πλαίσια του “θεωρητικού διαλόγου”, κατά τον οποίο οι συμμετέχοντες μπορούν να υποστηρίξουν ή να αμφισβητήσουν “την προβληματοποιημένη αξίωση ισχύος της αλήθειας.” Στη συνέχεια είναι αναγκαίο να οργανωθούν εκείνες οι κατάλληλες διαδικασίες διαφώτισης που είναι απαραίτητες για τον κριτικό έλεγχο και τη συστηματική αξιολόγηση των προτεινόμενων “κριτικών θεωρημάτων”. Μια τέτοια κριτική δοκιμασία προϋποθέτει τη διεξαγωγή του “θεραπευτικού διαλόγου” που βασίζεται σε μια αλληλόδραση “ελεύθερη από κυριαρχία”. Στο πεδίο αυτό μπορούν να αναπτυχθούν επικοινωνιακές διαδικασίες κατανόησης οι οποίες θα βοηθήσουν τους συμμετέχοντες να συνειδητοποιήσουν την προσωπική πορεία διαμόρφωσής τους.

Η τρίτη λειτουργία της κριτικής κοινωνικής θεωρίας αφορά στο περιεχόμενο της στρατηγικής δράσης που πρέπει να επιλεγεί, ώστε οι συμμετέχοντες να υλοποιήσουν ό,τι σχεδίασαν στο πλαίσιο της επικοινωνίας του “θεραπευτικού διαλόγου.” Η αναζήτηση των κατάλληλων στρατηγικών δράσης θεωρείται μια διαδικασία συμπληρωματική της “συναινετικής” δέσμευσης και συμφωνίας των συμμετεχόντων στις διαδικασίες της διαφώτισης. Η κριτική θεωρία δε συμβάλλει μόνον στην αναστοχαστική αναζήτηση ενός κοινού προσανατολισμού δράσης αλλά και στην προώθηση του “πρακτικού διαλόγου.”²³ Το ενδιαφέρον για την αξιολόγηση των “κριτικών θεωρημάτων” προωθείται μέσω της διαδικασίας του αναστοχασμού ο οποίος έχει αναδρομικό χαρακτήρα και παρέχει τη δυνατότητα να δημιουργηθούν οι συγκροτησιακές προϋποθέσεις του πρακτικού διαλόγου.

Γίνεται κατανοητό ότι και οι τρεις λειτουργίες συμβάλλουν στην ανάπτυξη διυποκειμενικών σχέσεων και στη χρήση μιας γλώσσας προσανατολισμένης στη συνεννόηση και στην αμοιβαία αποδοχή των αξιώσεων ισχύος. Η συγκρότηση μιας κριτικής θεωρίας με “πρακτική πρόθεση” στηρίζεται στην “αποτελεσματική ισότητα ευκαιριών για την ανάληψη ρόλων στην πορεία του διαλόγου”. Αυτό το αίτημα της ισότιμης συμμετοχής στις διαφωτιστικές-κριτικές διεργασίες είναι δε-

22. Βλ. (TuP), σελ. 37.

23. Η κριτική κοινωνική θεωρία λογίζεται ως αναστοχαστική θεωρία, μόνον όταν ανταποκρίνεται στους “όρους της διαφώτισης”, όταν δηλαδή η ορθότητα και η καταλληλότητα των στρατηγικών, πολιτικών κανόνων προσδιορίζεται “πρακτικά-διαλογικά”. Βλ. (TuP), σελ. 43.

σμευτικό για την κατανόηση και την επιλογή των στόχων της δράσης.²⁴ Γι' αυτό μια επιτυχής αλλαγή του περιεχομένου της έννοιας της “πράξης” είναι εφικτή στα “κανονιστικά” όρια μιας ελεύθερης, ανοιχτής και ισότιμης επικοινωνίας.

Μέσω αυτών των επιδιωκόμενων στόχων επαναπροσδιορίζεται το ζήτημα των σχέσεων θεωρίας και πράξης, καθώς μετατρέπεται σε ζήτημα επικοινωνιακής διαπραγμάτευσης προτάσεων με κριτικό-πρακτικό προσανατολισμό και οργάνωσης κατάλληλης στρατηγικής (πολιτικής) πρακτικής. Γίνεται αντιληπτό ότι η θεωρία και η πράξη αποτελούν μια αδιάσπαστη, συνεχή ενότητα, καθώς οι “όροι” της πράξης προσδιορίζονται αναντίρρητα από τους “όρους” της θεωρίας. Η θεωρία τόσο ως δράση όσο και ως κοινωνική και πολιτική πρακτική, εγγυάται την από κοινού δράση και προωθεί το δημοκρατικό πνεύμα της “πραγματικής” ισότητας.

Το έργο, λοιπόν, της κριτικής κοινωνικής θεωρίας παρουσιάζεται πολύπλευρο αλλά και αποτελεσματικό για τη συσχέτιση της θεωρίας με την πράξη και για τον “πρακτικό” προσανατολισμό της, καθώς θα αποβλέπει στη διαμόρφωση των κοινωνικών και πολιτικών διαδικασιών. Το σημαντικότερο είναι πως η ίδια αποκτά τη σημασία μιας κριτικής, αυτοστοχαστικής θεωρητικής-πρακτικής, η οποία προτού να συμβάλλει στη μεταβολή της ισχύουσας κοινωνικής και πολιτικής πρακτικής, θα έχει υποστεί αυτοαξιολόγηση και αυτοκριτική. Διαφαίνεται λοιπόν ότι ο Habermas επιδιώκει να συγκροτήσει ένα μοντέλο κοινωνικής θεωρίας το οποίο θα είναι σε θέση να διασφαλίζει την εμπειρική ανάλυση, την ιστορικοκριτική ερμηνεία και τη διαφωτιστική πρακτική.

1.1.1. Από την τεχνική στην πράξη

Για να προσδώσει ο Habermas κριτικό-χειραφετητικό προσανατολισμό στην κριτική θεωρία, μετασχηματίζει το ζήτημα θεμελίωσης της κριτικής κοινωνικής θεωρίας σε ζήτημα επαναδιατύπωσης της έννοιας του εξορθολογισμού²⁵ τον οποίο

24. Γι' αυτό ο Habermas επισημαίνει πως: “Η υποτιθέμενη ανωτερότητα των διαφωτιστών έναντι όσων πρέπει να διαφωτιστούν είναι θεωρητικά αναπόφευκτη αλλά ταυτόχρονα πλασματική και απαιτεί αυτοδιόρθωση: σε μια διαδικασία διαφώτισης μόνο συμμετέχοντες υπάρχουν”. Βλ. (TuP), σελ. 45.

25. Ως γνωστόν, ο εξορθολογισμός (Rationalisierung) ήταν κεντρική έννοια στην κοινωνιολογική θεωρία του Weber και αναφέρονταν στη διεύρυνση των κοινωνικών περιοχών στις οποίες έχουν ισχύ τα κριτήρια των σκόπιμα προσανατολισμένων ορθολογικών δράσεων, των εργαλειακών. Βλ. M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1972, σελ. 129. Στα γραπτά του Weber ο εξορθολογισμός δηλώνει μια διαδικασία που χαρακτηρίζει τον σύγχρονο, ώριμο καπιταλισμό (και γενικότερα τις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες), μέσω της οποίας, κάθε πτυχή της ανθρώπινης δράσης και συμπεριφοράς, περνάει από το «κόσκινο» της ορθολογικότητας και γίνεται αντικείμενο υπολογισμού, μέτρησης και ελέγχου [...] Επιπλέον ο εξορθολογισμός λόγω του οποίου η ανθρωπότητα απελευθερώθηκε από τους αυθαίρετους παραδοσιακούς περιορισμούς, οδήγησε στην υπαγωγή της ζωής στην εξουσία μεγάλων γραφειοκρατικών συστημάτων (επιχείρηση, κρατικοί οργανισμοί). Βλ. το συλλογικό τόμο: *Μετά τον εμπειρισμό*, (επιμ.) Quentin Skinner, μτφρ. Χ. Μαρσέλλος και Κ. Χατζής, Αθήνα 2006, σελ. 309, 310. Είναι προφανές πως για τον Weber η έννοια του εξορθολογισμού δεν οδηγεί πάντοτε στην ανάπτυξη της ορθολογικότητας. Με την έννοια της ορθολογικότητας (Rationalität) ο Weber προσδιορίζει τη μορφή της οικονομικής δραστηριότητας, τόσο

συνδέει με το ζήτημα της “θεσμοποίησης” της επιστημονικής και τεχνολογικής προόδου και των επιπτώσεών της στην ενότητα “θεωρίας και πράξης”. Επιπλέον υποστηρίζει ότι η ουσιαστική και κριτική αξιολόγηση της επιστημονικο-τεχνικής εξέλιξης συνδέεται αναπόσπαστα με τη διατύπωση μιας διευρυμένης έννοιας της ορθολογικότητας, η οποία θα χρησιμοποιηθεί για μια κριτική διάγνωση του παρόντος.

Για τη διάσωση του χειραφετητικού αιτήματος ο Habermas υιοθετεί άλλη στάση έναντι της κυριαρχίας της τεχνολογικής ορθολογικότητας. Δεν αποκηρύσσει την τεχνολογική ορθολογικότητα αλλά τονίζει την αδυναμία του σύγχρονου καπιταλιστικού συστήματος να αρθρώσει έναν άλλο Λόγο, συμπληρωματικό ή, στην καλύτερη περίπτωση, διορθωτικό του εργαλειακού Λόγου²⁶ πάνω στη φύση και στους ανθρώπους.

Κατά τον Habermas, εάν δεχθούμε τη μαρκουζιανή ανάλυση της “τεχνικής” ορθολογικότητας και την αναγωγή της σε μια “νομιμοποιητική αρχή”, σχηματίζεται ένας “λειτουργικός κύκλος”²⁷ ερμηνείας της ορθολογικότητας της επιστήμης και της τεχνικής, μέσω του οποίου η πολιτιστική διαδικασία φαίνεται υποταγμένη στην εργαλειακή ορθολογικότητα. Λόγω της “πίεσης” αυτής οδηγούνται οι άνθρωποι σε μιαν άνευ όρων παράδοση στις επιταγές και στις νομιμοποιήσεις αυτής της μορφής κυριαρχίας, καθώς και στην παραίτησή τους από το όραμα μιας “καλύτερης” ζωής που συνδέεται με το ενδιαφέρον για χειραφέτηση.

Γι’ αυτό κάνει ένα θεωρητικό ελιγμό ο οποίος είναι μάλλον αντιφατικός: ενώ αναγνωρίζει την κυριαρχία της εργαλειακής ορθολογικότητας, ταυτοχρόνως την αποενοχοποιεί.²⁸ Κατά την άποψή μας, εάν ο Marcuse θεώρησε ότι η προοπτική του Λόγου και της ελευθερίας δεν έχει καμία σχέση με την “τεχνική της εκβιομηχάνισης”, ο Habermas αποσυνδέει –κατά παράδοξο τρόπο– την τεχνική από

της αστικής, νομικής ανταλλαγής, όσο και της γραφειοκρατικής εξουσίας και κυριαρχίας. Σύμφωνα με τον Κ. Ψυχοπαίδη: “Η ανάλυση στην οποία προβαίνει ο Βέμπερ, σχετικά με την προβληματική της ορθολογικότητας, πλησιάζει μια ιστορική θεωρία της «αντικειμενικής» θεμελίωσης της τεχνικής προόδου και της εξάρτησης των διαδικασιών εξορθολογισμού από κοινωνικο-οικονομικούς προσδιορισμούς στο πλαίσιο της αστικής κοινωνίας”. Βλ. Κ. Ψυχοπαίδη, *Ιστορία και μέθοδος*, Αθήνα 1994, σελ. 331.

26. Κατά τον Habermas μια τέτοια θέση απέναντι στην τεχνική πρόοδο διατύπωσε ο Marcuse, ο οποίος, επισημαίνοντας τη μονομερή συνάφειά της με την επικράτηση της εμπρόθετης ορθολογικής δράσης, δεν άσκησε μόνο κριτική στην έννοια του εξορθολογισμού, αλλά τη θεώρησε υπεύθυνη για την άσκηση μιας μεθοδευμένης “κυριαρχίας” Βλ. (ΚΓΚΚ), σελ. 122-123.

27. Κάνοντας κριτική η Α. Δελγιώργη στην ερμηνεία της εργαλειακής ορθολογικότητας του Habermas, αναφέρει σχετικά: “Κατά τον Habermas, αν φωτίσουμε την πραγματοποίηση αποκλειστικά και μόνον μέσω της εργαλειακής δράσης που προϋποθέτει η οικονομία και του λόγου που τη διέπει, οδηγούμαστε στην άποψη ότι η σύγχρονη αναπτυγμένη καπιταλιστική κοινωνία είναι το αποτέλεσμα μιας μονόδρομης δράσης που υπαγορεύει το πολιτικο-οικονομικό σύστημα. Αποτέλεσμα είναι να ξαναπέσουμε στον οικονομικό μονισμό και να διαψευστούμε από την ίδια την ιστορική πραγματικότητα”. Βλ. Α. Δελγιώργη, Η θεωρία του επικοινωνιακού λόγου του Habermas και η ένδεια της πραγματιστικής οπτικής, στο: *Θεωρία και κοινωνία*, τεύχος 2, 1990, σελ. 156.

28. Βλ. (ΤWΙ), σελ. 58.

την κοινωνία, διαχωρίζει την τεχνολογική ορθολογικότητα από το φορέα της, αθρώνοντας την πρώτη και ενοχοποιώντας το δεύτερο. Έτσι αποκόβει την τεχνική ορθολογικότητα από τις κοινωνικές ρίζες της και διατυπώνει μια “ανιστορική” ερμηνεία της εργαλειακής ορθολογικότητας, για να μπορεί ευκολότερα να την “αθώωσει”, και στη συνέχεια, να την αποδεχθεί.

Κατά συνέπεια βρίσκει τον τρόπο να μεταθέσει τη συζήτηση για την τεχνική ορθολογικότητα έξω από τα όρια ενός καθορισμένου ιστορικοκοινωνικού πλαισίου και να τη συνδέσει με την εν γένει εξέλιξη του “ανθρώπινου είδους”.²⁹ Είναι φανερό ότι με την αναγωγή αυτή δεν είναι υποχρεωμένος να συζητήσει την ανάπτυξη της “εργαλειακής ορθολογικότητας” με βάση τους όρους της υστεροκαπιλαστικής πολιτικής κυριαρχίας αλλά με τους δικούς του όρους: μιας κριτικής θεωρίας η οποία, για να υπερβεί το επίπεδο μιας μονόπλευρης εργαλειακής ορθολογικότητας, πρέπει να αποδώσει θετικό “πρόσημο” στη σχέση της προόδου της τεχνολογίας και του αντίκτυπού της στις διαδικασίες κοινωνικής εξέλιξης. Ορθά επισημαίνει η Δεληγιώργη πως ο Habermas: “Αποενοχοποιώντας την ισχύουσα επιστημονική ορθολογικότητα, παραβλέπει το νόημα που έχουν εναλλακτικές προτάσεις για μίαν επιστήμη που δε θα συμβάλλει στην κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στη φύση, μέσω της κυριαρχίας του ανθρώπου πάνω στο άνθρωπο”.³⁰

Η αμφιταλαντευόμενη θέση του γίνεται σαφέστερη στην κριτική που διατυπώνει ενάντια στο θετικισμό. Αρχικά επισημαίνει ότι ο θετικισμός επικαλούμενος την “αξιολογική ουδετερότητα” για το διαχωρισμό των γεγονότων και των αποφάσεων, των γνώσεων και των αξιών, απορρίπτει κάθε αξιολογική κρίση και αξιώνει την επιστημονική αντικειμενικότητα και την καθολικότητα των αρχών του, προβάλλοντας ως νόμιμη μορφή γνώσης, αυτήν που παράγουν οι σύγχρονες θετικές επιστήμες.³¹ Λόγω της αξίωσης αυτής προωθεί τη μονομερή, εργαλειακή ορθολογικότητα η οποία “θεοποιεί” το “τεχνικό πράττειν” και τη συνακόλουθη τεχνική γνώση και αποκλείει τη θεωρία από την επίλυση πρακτικών ζητημάτων,³² για να εξυπηρετήσει συγκεκριμένα συμφέροντα και να υλοποιήσει προαποφασισμένους σκοπούς. Επιπλέον επιβάλλει τα κριτήρια του τεχνικού “πράττειν” στην

29. Η τακτική αυτή γίνεται εμφανέστερη, όταν, στην επόμενη φάση του έργου του, θα θεμελιώσει την έννοια της επικοινωνιακής δράσης με τους όρους της “καθολικής πραγματολογίας”. Βλ. J. Habermas, “Was heisst Universalpragmatik?”, στο J. Habermas, *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt a.M., σελ. 353. Στο εξής: (Vorstudien).

30. Βλ. Α. Δεληγιώργη, *Ο μοντερνισμός στη σύγχρονη φιλοσοφία, Η αναζήτηση της χαμένης ενότητας*, Αθήνα 2007, νέα εμπλουτισμένη έκδοση, σελ. 326.

31. Βλ. J. Habermas, “Dogmatismus, Vernunft und Entscheidung – Zu Theorie und Praxis in der verwissenschaftlichen Zivilisation”, στο: (TuP), σελ. 317-318.

32. “Η έννοια της ορθολογικότητας, την οποία επιβάλλει σθεναρά, εμπεριέχει μια πλήρη οργάνωση της κοινωνίας, στην οποία μια ανεξαρτητοποιημένη τεχνολογία θα υπαγορεύει στους σφετερισμένους τομείς της πράξης, εν ονόματι της αξιολογικής ουδετερότητας, το δικό της σύστημα αξιών”. Βλ. J. Habermas, “Dogmatismus, Vernunft und Entscheidung – Zu Theorie und Praxis in der verwissenschaftlichen Zivilisation”, στο: (TuP), σελ. 322.

“πράξη”,³³ υποθάλλει την κυριαρχία της τεχνικής ορθολογικότητας και απορρίπτει την ενασχόληση με τα πρακτικά ζητήματα, μετατρέποντάς τα σε τεχνικά προβλήματα. Κατά τον θετικισμό η θεωρία δε μπορεί, πλέον, να αποβλέπει ούτε στην άσκηση κριτικής, ούτε στη δυνατότητα υπέρβασης της κοινωνικής πραγματικότητας αλλά, ως τεχνική, είναι ικανή μόνο για την “παραγωγή” ανθρώπων ικανών να ελέγχουν τις φυσικές και κοινωνικές διεργασίες.³⁴ Γι’ αυτό παρατηρεί ότι ο θετικισμός “θωρακισμένος” πίσω από το ενδιαφέρον για επέκταση της ανθρώπινης δύναμης του τεχνικού ελέγχου³⁵ μετατρέπεται κυρίως σε μια ιδιότυπη ιδεολογία, η οποία προωθεί τη λειτουργική ορθολογικότητα που εισχωρεί βαθμιαία σε όλες τις σφαίρες της ζωής και τις εμποδίζει να αναπτύξουν διαφορετικές μορφές ορθολογικότητας.

Στη συνέχεια ο Habermas, ενώ εναντιώνεται στις θετικιστικές επιλογές, φαίνεται ότι δεν αρνείται τον ίδιο το θετικισμό αλλά την πρακτική του, η οποία, προωθώντας ως μοναδικό κριτήριο ανάλυσης των κοινωνικών μορφών οργάνωσης τα κριτήρια της επαλήθευσης και του ελέγχου, αντιλαμβάνεται τις κοινωνικές διαδικασίες κατά το πρότυπο των φυσικών-αντικειμενικών διαδικασιών. Γι’ αυτό υποστηρίζει ότι απαιτούνται συμπληρωματικά και άλλα ορθολογικά κριτήρια προσανατολισμού και επιλογής, τα οποία θα τα αναζητήσει σε ό,τι ο ίδιος αποκαλεί χώρο της “πράξης”.³⁶

Είναι, λοιπόν, άξιο απορίας πως, ενώ ο Habermas επιτίθεται στην “τεχνοκρατική” λογική του θετικισμού και αναγνωρίζει ότι η επιστημονική-τεχνική εξέλιξη είναι δέσμια συγκεκριμένων ταξικών ή οικονομικών συμφερόντων, υποκύπτει τελικά σε μιαν “ουδέτερη” αξιολόγησή της. Αντιθέτως θα έπρεπε να συζητήσει το ζήτημα της πολιτικοποίησης και της ιδεολογικοποίησης της τεχνικής αναζητώντας μια εναλλακτική τακτική ρήξης με την επικρατούσα άποψη της εργαλειακής ορθολογικότητας.

Κατά την άποψή μας η θέση του Habermas είναι μια θέση συνθηκολόγησης με τη θετικιστική “λογική”. Άλλωστε το βασικό ζήτημα για τον Habermas δεν είναι να αρνηθεί το θετικισμό που αξιώνει την υπεροχή του “τομέα” της τεχνικής ορθολογικότητας, αλλά να εναντιωθεί στην επιμονή του να σφετερίζεται το αποκλειστικό δικαίωμα παραγωγής ορθολογικών προτάσεων.

33. Βλ. (TWI), σελ. 112.

34. Βλ. J. Habermas, “*Technischer Fortschritt...*”, στο (TWI), σελ. 111, στα ελληνικά (ΚΓΚΚ), σελ. 177.

35. Βλ. J. Habermas, “*Dogmatismus, Vernunft und Entscheidung – Zu Theorie und Praxis in der wissenschaftlichen Zivilisation*”, στο (TuP), σελ. 322.

36. Ο Habermas υιοθετεί με την ανάγνωση του έργου της Η. Arendt την αριστοτελική διάκριση της τεχνικής από την πράξη. Βλ. J. Habermas, *Theorie und Praxis*, (TuP) σελ. 84, παρατήρηση 4 και Th. McCarthy, *Kritik der Verständigungsverhältnisse. Zur Theorie von J. Habermas*, Frankfurt a.M 1989, σελ. 11-28. Όπως θα δείξουμε, στο επόμενο κεφάλαιο, η αναδόμηση της αριστοτελικής έννοιας της πράξης από την Arendt επηρέασε καθοριστικά την προσπάθεια του Habermas να συγκροτήσει την έννοια της επικοινωνιακής δράσης και της επικοινωνιακής ορθολογικότητας. Βλ. J. Habermas, *Theorie des Kommunikativen Handelns*, Frankfurt a.M, 1985, τόμ. I, σελ. 404, στο εξής: (Tkh).